

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ORXAN ASƏF oğlu PİRİYEV

MƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTİNSKİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ
UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

İxtisas: 060201 Filologiya-Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər *Adil Məhəmməd oğlu Babayev*

filologiya elmləri doktoru, professor

BAKI- 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
I FƏSİL MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLİNİN HƏYATI VƏ PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİ	8-26
II FƏSİL MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLİNİN XIX ƏSR YARADICILIĞINDA DİL PROBLEMİ	27-42
2.1. <i>M.Şahtaxtlinin Qafqaz və İstanbuldakı fəaliyyətində dil problemi</i>	27-35
2.2. <i>M.Şahtaxtli və dil tədrisi məsələləri</i>	35-42
III FƏSİL MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLİNİN XX ƏSR YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ	43-68
3.1. <i>“Şərqi-Rus”da ədəbi dil, ortaq türkcə və türkologiya məsələləri</i>	43-55
3.2. <i>“Şərqi-Rus” qəzetində terminologiya məsələləri</i>	55-62
3.3. <i>M.Şahtaxtlinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dilçilik fəaliyyəti</i>	62-68
NƏTİCƏ	69-71
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI	72-74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafı” haqqındakı sərəncam əsasında hazırlanmış “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (19 aprel 2013-cü ildə prezidentin 2837 nömrəli sərəncamı ilə qüvvəyə minmişdir) Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında yeni məsul və şərəfli vəzifələr qoyduğu kimi yeni üfüqlər açır. Dilçiliyimizin qarşısında duran vəzifələrdən biri də dilçiliyin öz tarixinin öyrənilməsidir. Çünki tarixən Azərbaycan dilçiləri ana dilimizin tarixi, taleyi və struktur elementlər haqqında çox qiymətli araşdırmalar aparmışdır.

Xalqımızın mədəni inkişafında böyük rol oynamış möhtəşəm, nəhəng maarifçilərin bir çoxu sovet dövründə çox az öyrənilmiş və ya birtərəfli şəkildə tədqiq edilmişdir. Sovet ideoloji sistemi belə dövlət, siyasət və mədəniyyət xadimlərinin bəy, xan nəslindən olmasını bəhanə edərək onların elmi və ədəbi-mədəni irsinə kölgə salmağa çalışmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyi münasibətilə təşkil olunmuş Dövlət Komissiyasının 9 fevral 1999-cu ildə keçirilən iclasında söylədiyi nitqindən alınmış aşağıdakı cümlələr bu baxımdan diqqəti cəlb edir: “Hansı partiyaya, hansı siyasi qüvvəyə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq kim Azərbaycanın milli mənafehlərinin keşiyində durubsa, ona xidmət göstərirsə, o insanlar həmişə hörmətlə yada salınmalı və tariximizə daxil olmalıdırlar” (9, 152-153).

Azərbaycanın ictimai fikir tarixində özünəməxsus yeri olan belə şəxsiyyətlərdən biri də böyük maarifçi, ictimai xadim, ədib, naşir Məhəmməd ağa Şahtaxtıdır.

Məhəmməd ağa Şahtaxtı mədəniyyət və maarifimizin tarixində, hər şeydən əvvəl, M.F.Axundzadənin əlifba və yazı islahatçılığının layiqli davamçısı, XX əsrin ilk mətbu orqanının naşiri kimi məşhurdur. Amma bəzi təşəbbüslərə baxmayaraq M.Şahtaxtının həyatı, elmi və maarifçilik fəaliyyəti demək olar ki, son dövrlərə qədər öyrənilməmiş, onun zəngin ədəbi-elmi irsi tam şəkildə işıq üzü görməmişdir.

Doğrudur, bu sahədə akad. İ.Həbibbəyli son dövrlərdə mühüm elmi tədqiqatlar aparmış, görkəmli maarifçinin publisistik və elmi əsərlərinin bir qismini ədəbi və elmi ictimaiyyətə təqdim etmiş, görkəmli ədibin elmi tərcümeyi-halının dəqiqləşdirilməsinə dair dəyərli arxiv materialları üzə çıxarmışdır. Ancaq buna baxmayaraq, M.Şahtaxtlının yaradıcılıq aləmi hələ də ədəbi-elmi ictimaiyyət qarşısında kifayət qədər açılmamış, bu zaman şəxsiyyətin məqalələri, kitabları və digər yaradıcılıq nümunələri indiyə qədər küll halında çap olunub oxucuların ixtiyarına verilməmişdir. Digər tərəfdən, bu görkəmli maarif xadiminin siyasi baxışları, dilçilik görüşləri, demək olar ki, tamamilə tədqiqatdan kənar qalmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Avropa mühitində yetişmiş ən böyük dilçilərindən biri böyük ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxtlı olmuşdur. Bu baxımdan görkəmli maarif xadimi Məhəmməd ağa Şahtaxtlının elmi irsinin, dilçilik görüşlərinin araşdırılması dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını şərtləndirir. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının dilçilik irsinin dərinədən öyrənilməsi, tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan dilçiliyi tarixinin geniş şəkildə tədqiqinə zəmin yaradır. Məsələn bundadır ki, Mirzə Kazımbəydən sonra Azərbaycan dilçiliyinin ən öndə gələn elm adamı Avropa miqyasında tanınmış M.Şahtaxtlı olmuşdur. Onun başqa elmi istiqamətlərdə olduğu kimi türkologiya, ana dili və onun tədrisi, əlifba, dilçililiyin nəzəri məsələləri sahəsində gördüyü işlər türkcülük düşüncəsinə, xalqın maarif və mədəniyyətinin inkişafı, Azərbaycanın istiqlalı ideyasına xidmət məqsədilə həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan M.Şahtaxtlının dilçilik irsinin, türkoloji fəaliyyətinin müstəqillik qazandığımız indiki şəraitdə elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi vacib və zəruridir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan filologiyası elminin və mətbuatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd ağa Şahtaxtlının dilçilik görüşləri təşkil edir. Dissertasiyanın predmetinə isə M.Şahtaxtlının türkologiya, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyi sahəsindəki fəaliyyəti və əsərləri daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırmada başlıca məqsəd M.Şahtaxtlının dilçilik irsinin tədqiqidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

-M.Şahtaxtlının publisistik yazılarında dilin tədrisi ilə bağlı məsələlərə dair dolğun təəssürat yaratmaq;

-Həyatının Paris dövründə M.Şahtaxtlının dilçilik istiqamətində araşdırmalarının elmi təhlilini aparmaq;

-M.Şahtaxtlının Azərbaycan dilinin terminologiya sistemi haqqında fikirlərini təhlil etmək;

-Mətbuat üslubunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə nəşr etdirdiyi “Şərqi- Rus” qəzetində M.Şahtaxtlının dil siyasətinin mahiyyətini aydınlaşdırmaq;

-M.Şahtaxtlının ümumtürk dili haqqındakı nəzəri və praktik görüşlərini əhatəli şəkildə şərh etmək;

-Azərbaycan Dövlət Universitetinin ilk qurucularından biri kimi M.Şahtaxtlının bu ali məktəbdə Azərbaycan dilinin tədris fənləri sırasına daxil edilməsi haqqında apardığı mübarizəni dəyərləndirmək;

-M.Şahtaxtlının həmin dövrdə dilimizin saflaşdırılması haqqında yazdığı tədqiqat işlərinin mahiyyətini açmaq.

Tədqiqatın mənbələri. Görkəmli ictimai xadim M.Şahtaxtlının linqvistik irsi-nin tədqiqində ilkin mənbələr, hər şeydən əvvəl, onun öz elmi və publisistik əsərləridir. Bu qüdrətli alim dil və mədəniyyət, maarifçilik yönümlü bir elm adamı olmuşdur. Ona görə də onun elmi əsərlərində mədəni-ədəbi məsələlər dil məsələləri ilə vəhdətdə olmuş, bu səbəbdən də M.Şahtaxtlının Azərbaycanda, Rusiyada, Türkiyədə, Fransada nəşr olunmuş elmi irsi tədqiqatın mənbəyini təşkil etmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyanın metodoloji bünövrəsini tarixi-müqayisəli, areal-statistik və təsviri metod təşkil edir. M.Şahtaxtlının dilçilik görüşlərinin araşdırılması mövzusu bir tərəfdən mövzuya tarixi metod aspektindən yanaşma tələb edirsə, o biri tərəfdən məhz mövzuya müqayisəli və təsviri yanaşma aspekti də tələb edir. Belə ki, M.Şahtaxtlının dilçilik irsi müstəqillik işığında Azərbaycan türkologiyasının yeni-yeni öyrənilən sahəsidir. Bu baxımdan onun dilçilik görüşlərinin araşdırılması türkologiya elmimizin XX əsrdəki tarixinin araşdırılması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. M.Şahtaxtlının dilçilik görüşləri ilk dəfə bu dissertasiyada tam monoqrafik həcmdə tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş əsas elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

-Şahtaxtinskilər nəslinin görkəmli nümayəndəsi olan Məhəmməd ağa Şahtaxtlının ömür yolu əhatəli şəkildə öyrənilmiş, Naxçıvan, Tiflis, Peterburq, Leypsiq, Paris mühitinin gənc M.Şahtaxtlıda elmi dünyagörüşün formalaşmasına təsiri məsələləri aydınlaşdırılmış, “Şərqi-Rus” qəzeti vasitəsilə böyük ziyalının Azərbaycan maarifçilik hərəkatı sahəsində xidmətləri dəyərləndirilmiş, M.Şahtaxtlının bütün Avrasiya məkanında nüfuzlu söz sahibi, elm nümayəndəsi, ictimai xadim olması təsdiqlənmişdir.

-M.Şahtaxtlı, eləcə də “Şərqi-Rus”la bağlı məqalələr, irihəcmli tədqiqat əsərləri tarixi ardıcılıq nəzərə alınmaqla araşdırılmış, həmin əsərlərin hansı məqsədlə yazılması ilə əlaqədar geniş təhlillər aparılmış, C.Məmmədquluzadə, M.İbrahimov, X.Məmmədov, İ.Həbibbəyli, K.Zeynalova, Ş.Novruzov, Ə.Əliyev kimi ziyalıların, görkəmli alimlərin yaradıcılığına istinadən şahtaxtlışünaslığın real mənzərəsinə dair elmi təsəvvür yaradılmışdır.

-Həyatının Tiflis, həmçinin İstanbul dövründə M.Şahtaxtlının dil və dilçilik sahəsindəki fəaliyyəti öyrənilmiş, böyük maarifpərvər ziyalının ana dilində qəzet çıxarmaq, əlifbada islahatlar həyata keçirərək təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası yaratmaq, dili sadələşdirmək, yad sözlərdən təmizləmək uğrunda səyləri və mübarizəsi yüksək elmi səviyyədə təhlil olunmuşdur.

-Almaniya və Fransada yaşadığı dövrdə M.Şahtaxtlının mədəniyyət və əlifba məsələlərinə marağı mühitlə əlaqəli şəkildə incələnmiş, gənc tələbənin Avropa mədəniyyətinə münasibətini ifadə edən “Biz nə haqda düşünürük?”, “Əlifba və mədəniyyət”, “Şərq böhranı” məqalələrinin geniş təhlili, əhatəsində olduğu dilçi alimlərin M.Şahtaxtlı həyatı və dünyagörüşünə təsiri probleminə aydınlıq gətirilmişdir.

-“Şərqi-Rus” qəzetində dil problemlərinin siyasi müstəvidə nəzər nöqtəsinə çəkilməsi dəqiqləşdirilmiş, geniş elmi təhlillərlə təsdiqlənmişdir ki, ədəbi dil, ortaq türkcə və türkologiya ilə bağlı ideyalarında M.Şahtaxtlı türk dünyası üçün ümumi ünsiyyət vasitəsi yaratmaq mövqeyində dayanmışdır.

-Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaranması və inkişafında M.Şahaxtının xidmətləri öyrənilmiş, onun Azərbaycan dilinin tədris fənləri sırasına daxil edilməsi istiqamətində söylədiyi obyektiv elmi qiymətini almış, alimin dilçilik irsi çağdaş Azərbaycan elminin meyarları ilə dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti, hər şeydən əvvəl M.Şahaxtının dilçilik görüşlərinin mahiyyətini üzə çıxarmaqla onun nəzəri müddəalarının gələcək tədqiqatlarda elmi qaynaq kimi istifadəsi ilə şərtlənir.

Araşdırmanın nəticələrindən dilçiliyə aid dərslik, dərs vəsaitləri və tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə etmək mümkündür. Bu tədqiqat işindən həmçinin ali məktəblərin filologiya fakültələrində dilçilik və türk dilləri bakalavr və magistr dərəcələri üzrə kadr hazırlığında, eləcə də Azərbaycan dilçiliyi tarixi, türkologiya ilə bağlı xüsusi kursların aparılmasında tədris vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya yazılarkən elmi-nəzəri tədqiqatlardan, yazının tarixinə aid elmi ədəbiyyatlardan, arxiv materialları və monoqrafiyalardan, mətbuat tarixinə aid mənbələrdən istifadə edilmiş, faktlara tarixi baxımdan yanaşaraq müəyyən şəkildə qarşılaşdırılmış və təhlil edilmişdir. Əsərdə görkəmli ədib, naşir, dilçi və maarifçi Məhəmməd ağa Şahaxtının dilçilik görüşləri təhlil olunduğu üçün tarixi-müqayisəli, areal-statistik və təsviri tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında müzakirə edilmiş, dissertasiya ilə bağlı iki məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLININ HƏYATI VƏ PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİ

Böyük Azərbaycan ədibi, mütəfəkkiri və publisisti Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1846-cı ildə o zamankı İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasının Şahtaxtı kəndində dünyaya göz açmışdır. Şahtaxtı kəndi Azərbaycan tarixində iz buraxmış, tanınmış məkanlardan biri olmuşdur. Cənubi Qafqazın böyük şəhərlərini birləşdirən dəmir yolu yaxınlığında yerləşən bu kənd məşhur ziyalıları ilə bütün Qafqazda tanınmışdır.

Şahtaxtı kəndi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, İsasultan, Əbülfət ağa, Həmid bəy, Behbud ağa, Məhəmməd ağa Şahtaxtinskiyə, Hacı Molla Abdulla, Hüseyn Cavid və sair jurnalistlər, alimlər, siyasi və hərbi xadimlər, şair və xanəndələr ilə şöhrət qazanmışdır. Məhəmməd ağanın ata babası Ağagir ağa İran hakimiyyəti vaxtında bəylik rütbəsi qazanmış varlı əyanlardan biri olmuşdur. Ədibin atası Məhəmmədətağı Şahtaxtlı isə bu nəsil arasında ilk dəfə olaraq sultan rütbəsi və Şahtaxtinski titulu daşımaq hüququ qazanmışdır.

Məhəmməd ağa ilk təhsilini o zaman Naxçıvanda məşhur ruhani ziyalılardan Hacı Mirzə Məhəmmədəlinin yanında almışdır. Kiçik Məhəmməd onunla xüsusi məşğul olan ilk müəllimindən fars və ərəb dillərini öyrənmiş, hüsnxətlə məşğul olmuşdur. Bundan sonra o, o dövrdə Naxçıvanda mövcud olan yeganə rus-tatar məktəbinə qəbul olmuş və burada rusca ibtidai təhsil almışdır. Burada o, eyni zamanda Şərq və rus ədəbiyyatına, müsəlman tarixinə dair ilk zəruri məlumatları öyrənmək imkanı əldə etmişdir. 1860-cı ildə Məhəmməd ağa Tiflisə getmiş. buradakı klassik gimnaziyada təhsilini davam etdirmiş, mədəni mühitdən bəhrələnmişdir. Bütün bunlar Məhəmməd ağanın dünyagörüşündə mühüm rol oynamışdır. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra o, bir müddət İrəvan quberniya dəftərxanasında kargüzar işləmişdir (29, 131).

Məhəmməd ağa yetkin hazırlıqlı bir gənc olaraq 1865-ci ildə o dövr rus dövlətinin ən böyük mədəniyyət, maarif və elm mərkəzi olan Peterburqa getmişdir. Peterburqdakı tələbəlik illəri M.Şahtaxtlının ömrünün ən yaddaqalan illərindən sayılmalıdır. Bu şəhərdəki tələbə gənclik V.Q.Belinski, N.A.Dobrolyubov, N.Q.Çernişevski, D.Pisarev kimi rus sosial-demokratların fəlsəfi ideyalarının təsiri altında olmuşlar. Məhz bu ideyalar gənclərin öz həyatını xalqın rifahı uğrunda sərf etməyi öyrədirdi.

M.Şahtaxtlı 1871-ci ildə Almaniyaya gəlir, Avropanın qədim və məşhur elm ocaqlarından olan Leypsiq universitetinə müvəffəqiyyətlə imtahan verib fəlsəfə, tarix və hüquq fakültəsinə daxil olur. Burada oxuduğu müddətdə gənc Məhəmməd ağa özünü bacarıqlı və çalışqan bir gənc kimi tanıtdırır. Hərtərəfli hazırlığı, elmi-tədqiqat işinə hədsiz həvəsi və publisist qələmi ilə o, universitet kollektivinin diqqətini cəlb edir. Universitetdə oxuyarkən gələcəyin böyük alimi bir sıra elmi və publisistik məqalələr yazır. Tədqiqatçı Ş.Novruzov sənədlərə əsaslanaraq alimin Leypsiq universitetində ikən yazdığı bir elmi əsərin əlyazmasının Avstriyada Vyana İmperator Saray kitabxanasının fondunda saxlandığı haqqında məlumat verir və göstərir ki, bundan başqa Leypsiqdə oxuduğu illərdə onun Almaniyanın şərqsünas alimləri ilə birlikdə “Quran”ı ərəbcədən alman dilinə tərcümə etməsinə dair mülahizələr də mövcuddur (29, 20).

Müşahidələr göstərir ki, güclü hafizəyə malik olan M.Şahtaxtlı tələbəlik dövründə alman dili ilə yanaşı, fransız və ərəb dillərinə aid biliklərini də təkmilləşdirmiş, pəhləvi və zend kimi ölü dillərə dair əsaslı bilik və vərdişlər əldə etmişdir. Ərəb dili üzrə dərin və əsaslı bilik əldə etməkdə ona Leypsiq universitetinin professoru Avropada məşhur şərqsünas kimi tanınan “Ərəb ensiklopediyası”, “Ərəb tarixi” kimi qiymətli əsərlərin müəllifi Qustav Lebrext Flügelin böyük təsiri olmuşdur. Bundan başqa ilk dəfə M.Şahtaxtlının Leypsiq universitetində keçən tələbəlik illərinə dair sənəd əldə edən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ə.Əliyevin aşkara çıxardığı qiymət kitabçasının surətində öz əksini tapmış məlumatlarda onun 1872-1873-cü illərdə “Ərəb və fars dillərinin sintaksisi”, “Ərəb cəmiyyəti”, “Ərəb əlyazmaları tarixinə aid göstəriş”, “Ərəb

dilindən praktikum” kimi fənləri keçməsi haqqında verilmiş informasiyalar onun ərəbşünaslıq sahəsində sistemli biliklərə yiyələndiyini göstərir (5, 63).

O, eyni zamanda şahtaxtlışünaslıqda ilk dəfə olaraq Məhəmməd ağanın əvvəllər qeyd olunduğu kimi 1877-ci ildə deyil, 1873-cü ildə Leypsiq Universitetini bitirdiyini sənədlər əsasında dəqiqləşdirmişdi (5, 63).

Belə ki, Ə.Əliyevin əldə etdiyi Leypsiq universitetinin arxiv müdiri, prof. Drukkerin 13 iyun 1973-cü il tarixli məktubunda M.Şahtaxtlı məhz 1873-cü ildə Leypsiq Universitetində ali təhsili başa vurmaı faktı təsdiq olunmuşdur. Ə.Əliyev həmçinin digər şahtaxtlışünaslardan fərqli olaraq M.Şahtaxtlının birinci dəfə 1873-1877-ci illərdə deyil, 1873-1875-ci illərdə Parisdə yaşamasına dair faktı dəqiqləşdirmişdir. M.Şahtaxtlı həyatının Paris dövrü onun yaradıcılığında daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Həyatının Paris dövrü M.Şahtaxtlının Avropa elm və təhsil ənənələrinə daha dərindən yiyələnməsinə səbəb olur. Qədim və məşhur Sorbon Universiteti ilə tanışlıq, bu ali təhsil ocağında çalışan fransız ziyalıları ilə əlaqələr onun Avropa elmi dairələrində tanınmasını şərtləndirmişdir. Xüsusən, fransız dilçi alimləri ilə sıx ünsiyyəti, onların ədəbi dilin formalaşması və əlifba sahəsində apardıqları islahatlar M.Şahtaxtlının gələcək fəaliyyəti üçün faydalı olmuşdur. Ümumdünya Coğrafiya Konqresinin 1875-ci ildə Parisdə keçirilmiş beynəlxalq məclisində iştirakı onun fransız ziyalıları ilə əlaqələrinin əhatə dairəsinin, dünyabaxışının üfiqlərini daha da genişləndirmişdir (824, 7).

Bu barədə alimin özünün də qeydləri vardır (25, 243).

Həmin illərdə alim şərq dillərinin tədris edildiyi Paris Ali Təcrübi Təhsil məktəbində təhsil alır. Ancaq atasının vəfatı xəbəri onun işlərini alt-üst edir, təcili olaraq Parisi tərk edərək Vətənə dönməsinə səbəb olur (22, 20).

Vətənə qayıdan Şahtaxtlı 1875-ci ildən etibarən Qafqazın mədəni və inzibati mərkəzi sayılan Tiflisdə yaşamışdır. Bu illərdə o daha çox mətbuat sahəsində çalışmışdır. Tiflisdə nəşr olunan “Qafqaz”, “Tiflisskiy listok”, “Novoe obozrenie”, “Obzor” qəzetlərində çap olunan məqalələri onu Qafqaz rus mətbuatının əsas azərbaycanlı müəllifi kimi tanıtmışdır. Qəti və kəskin mövqe, dərin analitik təhlil, geniş

ümumiləşdirmə imkanları M.Şahtaxtlının bu dövr publisistikasının başlıca xüsusiyyətlərini təşkil edirdi. Qafqaz rus mətbuatında Azərbaycan həyatının əsas problemlərinin təqdimi onun adı ilə bağlıdır. Türkiyə, İran və digər Şərqi ölkələrinə dair geniş materiallar da M.Şahtaxtlı sayəsində Qafqazın rusdilli oxucularına çatdırılırdı.

Bu mərhələdə onun “Qafqaz” qəzetində çap olunmuş “Müsəlmanlarda məktəb həyatı”, “Konstantinopoldan məktublar” adlı silsilə publisist məqalələrində dövrün aktual ictimai-siyasi məsələləri və mədəni hadisələri öz əksini tapmışdır. Rusiyada çap etdirdiyi “Konstantinopoldan məktublar” adlı məqalələr silsiləsi ilə M.Şahtaxtlı uzun illər Türkiyə mövzusunun rus mətbuatının gündəmində saxlamağa nail olmuşdur. Əsərdə Türkiyədə baş verən ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni hadisələrdən də geniş bəhs edilmişdir. Bu qəzetdə çap olunan məqalələrdə geniş bir coğrafiyada məskunlaşmış türk müsəlman dünyasında gedən siyasi-tarixi proseslərin və maarifçi hadisələrin mükəmməl təhlili və təqdimi M.Şahtaxtlının kamil bir mütəfəkkir sima olduğunu göstərir. Böyük publisistin “Novoe obozrenie” qəzetində oxuculara təqdim olunan “Konstitusiyə və müsəlmanlar”, “Mirzə Melküm xan”, “Bakı səfəri” məqalələri o dövrün ən səviyyəli mədəni-siyasi əsərlərindən sayıla bilər. Bu məqalələrin əsas mövzusunun Türkiyənin Avropa limanlarındakı mövqelərinin qorunub saxlanması, Bakı şəhərindəki qərbçilik meylərinin mahiyyəti, monarxiya rejimindən cümhuriyyət tipli dövlət quruluşuna keçidin zəruriliyi təşkil edirdi. M.Şahtaxtlının bu məqalələrində maarifçilik ideyalarının təbliği və geniş elmi dünyagörüş aparıcı xətt kimi diqqəti cəlb edir.

Tiflis dövrünün ən mühüm hadisələrindən biri də M.Şahtaxtlının 1879-cu ildə Tomson mətbəəsində rus dilində nəşr etdirdiyi “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” kitabı sayılmalıdır. Burada müəllif cəmiyyətin inkişafına mane olan əsas səbəblərdən birini də ərəb əlifbasının xalqımız üçün yararlı olmasında görür və bu çətinliyi aradan qaldırmaq yolları üzərində düşünürdü. Bu baxımdan həmin qiymətli əsər Şərqdə yeni əlifba ideyasının banisi, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundzadədən (1812-1878) sonra ərəb əlifbasının islahatına həsr olunmuş ikinci yeni əlifba layihəsi idi. “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” layihəsi M.Şahtaxtlını ilk dəfə olaraq linqvistik-şərqşünas kimi nəzərə çarpdırmışdır. Azərbaycanda yeni əlifba

uğrunda mübarizə tarixində ilk kitab olan bu əsər xalqın qabaqcıl insanları arasında böyük əks-səda verir. “Qafqaz”, “Ziya” kimi qəzetlər həmin əsərin nəşri münasibətilə geniş resenziyalar vermişlər. Ərəb əlifbası nöqsanlarının dərin elmi dəlillərlə təhlilini verib öz yeni əlifbasının layihəsini, onun spesifik xüsusiyyətlərini təbliğ edən M.Şahtaxtlının bu kitabı həmçinin, yeni əlifbanın ərəb, fars, türk, alman, fransız və rus dillərində necə səsləndiyinə, fonetik xüsusiyyətlərinə dair şərhliyə də zəngindir. Kitabda Hafız, Füzuli və Şərqi digər dahi söz ustalarının yeni əlifba ilə verilmiş şeir inciləri xüsusilə, diqqəti cəlb edir. Yeni əlifbanın əsas üstünlüyü ərəb əlifbasında mövcud olmayan sait səslərin xüsusi hərflərlə göstərilməsi və yerinə görə, hər samitin öz şəklini dəyişməyən xüsusi işarə ilə əvəz edilməsi idi. Məhəmməd ağa yeni əlifbanın məziyyətləri haqqında yazırdı: “Ərəblər müsəlman aləminə *be* vermişlər, mən isə “əlifbe” təqdim edirəm” (25, 321).

Şahtaxtlıünaslıqda diqqəti cəlb edən və hələ də tam həllini tapmamış məsələlərdən biri M.Şahtaxtlı ilə M.F.Axundzadənin şəxsi görüşməsi məsələsidir.

Faktlara əsaslanaraq belə fərz etmək mümkündür ki, bu iki şəxsiyyət bir-birini görmüşlər. Məlumdur ki, M.Şahtaxtlı 1875-ci ildə Avropadan Tiflisə qayıtmış, burada yaşamağa başlamış və daha çox mətbuat sahəsində çalışmışdır (4, 7).

Görkəmli publisistin ilk məqaləsi də “Tiflisskiy vestnik” qəzetinin 1876-cı il nömrələrindən birində nəşr olunmuşdur. M.Şahtaxtlının həmin məqaləsinin ruhundan da onların eyni şəhərdə yaşadıklarını, o dövrdə Qafqazın inzibati və mədəni mərkəzi sayılan Tiflisdə görüşdüklerini ehtimal etmək olar.

XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən etibarən M.Şahtaxtlı Peterburqa gedir. Paytaxtda Şərqi ölkələri üzrə təcrübəli jurnalist kimi tanınan böyük publisist Peterburq və Moskva mətbuat orqanlarının sifarişi ilə müsəlman Şərqi ölkələrin ictimai-siyasi əhvalına, mədəniyyətinə, tarixinə dair məqalələr yazır. Bu dövrdə Rusiya mətbuatında M.Şahtaxtlının bir sıra imzasız məqalələri də dərc olunurdu. “Moskovskie vedomosti” qəzetindəki səmərəli fəaliyyəti onun gələcək siyasi taleyində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, M.Şahtaxtlı XIX əsrin 80-ci illərində (1883-1887) “Moskovskie vedomosti” və “Novoe obozrenie” qəzetlərinin Yaxın Şərqi müxbiri statusunda ərəb ölkələrinə, İran və Türkiyəyə göndərilir.

O, XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində həmin mətbuat orqanlarının İstanbul üzrə müxbiri təyin olunur. Daha sonra İstanbulda sərbəst jurnalist (1893-1894), Rusiya İmperatorluğu İstanbul səfirliyində tərcüməçi-diplomat (1909-1912) kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun buradakı fəaliyyəti çox faydalı və məhsuldar olmuşdur. Görkəmli jurnalist ilk növbədə Türkiyə mətbuatı ilə əlaqə yaradaraq burada “Mehmetbəy” imzası ilə məqalələr çap etdirmişdir. Onun Osmanlı paytaxtında çıxan “Stambul” (fransız dilində) və “Əxtər” (fars dilində) qəzetlərindəki məqalələrində Avropa və Rusiyada baş verən mühüm hadisə və əhvalatlar türk oxucusuna publisistika vasitəsilə çatdırılmışdır. Bundan əlavə, M.Şahtaxtlı İstanbulda fransız dilində nəşr edilən “Şərq ədəbiyyatı” jurnalında türk ədəbiyyatı haqqında məqalələrlə çıxış etmişdir (25, 314).

M.Şahtaxtlı mərkəzi ofisi İstanbulda yerləşən Beynəlxalq Ticarət Məhkəməsində Rusiyanın daimi nümayəndəsi vəzifəsini də ləyaqətlə icra etmişdir. Türkiyənin rəsmi dairələrinin və ziyalı mühitinin nümayəndələri ilə yaxından tanışlığı da onun türk-müsəlman mühitinin özünəməxsusluqlarını və habelə Rusiya-Türkiyə əlaqələrinin səviyyə və imkanlarını öyrənməyə lazımi şərait yaratmışdır. Ədibin Türkiyənin tanınmış şəxslərinin əsərlərini rus dilinə tərcümə etməsi onun ətraf dairələrdə, eyni zamanda Rusiya mətbuat çevrələrində nüfuzunu xeyli artırmışdır. Rusiyada Türkiyənin səfiri vəzifəsində çalışmış general-adyutant Əhməd Şakir paşanın “Günəş təqvimi” əsərini rus dilinə tərcümə edərək çapına nail olmaqla o, ilk növbədə Rusiya və Türkiyədəki mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Bundan başqa bu əsərin rus dilində nəşri Rusiya müsəlmanlarının günəş təqvimi ilə miladi təqvimini uzlaşdırma bilmələrinə konkret kömək etmək vəzifəsinin icrası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. M.Şahtaxtlıya aid mənbələrdə çox hallarda “Günəş təqvimi” kimi qeyd edilən bu traktatın adı əslində “Müsəlman dünyasında günəş tarixinin hesablanması”dır. Bu barədə akademik İ.Həbibbəyli haqlı olaraq yazır: “Fikrimizcə, məzmununa uyğun olaraq “Müsəlman dünyasında günəş təqvimi” adlandırılması daha düzgün olan həmin əsərdə günəş təqvimi ətrafında uzun illər mübahisə aparmış Türkiyənin Rusiyadakı keçmiş səfiri və Kiçik Asiyada islahatların keçirilməsi üzrə Yüksək komissarı işləmiş general-adyutant Əhməd Şakir paşa ilə Türkiyə ordusunun sabiq baş komandanı

Misirdə yüksək komissar missiyasını daşımış Qazi Əhməd Muxtar paşanın fərqli baxışlarını əks etdirən “Müsəlman dünyasında günəş təqvimi” traktatı müxtəlif müsəlman ölkələrində ayrı-ayrı şəkildə işlədilən bu təqvimə dair bütün məlumatları və nəhayət, yekun qənaəti özündə əks etdirir. Bundan başqa, hicri tarixindən miladi tarixə keçidin, çevrilmənin qaydasını nəzərə çarpdıran Əhməd Şakir paşa bununla dünya müsəlmanlarının hər iki təqvimdən istifadə etmələrinə kömək göstərmiş, beləliklə, müsəlman dünyasının sivil inkişafına doğru mühüm addım atmağa nail olmuşdur və bütün bunlara görə Məhəmməd ağa Şahtaxlı “Müsəlman dünyasında günəş təqvimi” traktatını rus dilinə tərcümə etməklə Rusiyada yaşayan türk-müsəlman əhalisinin də həmin imkanlardan bəhrələnmələrinə şərait yaratmışdır” (24, 10).

Mənbələrdə M.Şahtaxlı Əhməd Cövdət paşanın islam dininin tarixinə dair əsərini də rus dilinə tərcümə etməsi barədə məlumat vardır. Əslən Bolqarıstan türklərindən olan İstanbulda təhsil alan İstanbul Darülmüəllimində müdir, Hələb şəhərində vali vəzifəsini daşıyan Osmanlı akademiyasına seçilən Əhməd Cövdət paşa öz əsəri ilə islamı müəyyən dərəcədə müasirləşdirmək, islam dinini fanatik baxışlardan ayırmaq niyyətində olmuşdur. Bundan başqa o, islam dininə ideologiyadan daha çox tarixi proseslərin işığında yanaşmanı ön mövqeyə çəkmişdi. Bütün bunlarla Əhməd Cövdət paşa türk-müsəlman xalqlarını gerçək iman və əqidəyə yönəltmək, islam tarixinin əsl mahiyyətini dərk etdirmək, fanatizmdən doğan cəhəllətlə mübarizə aparmaq qayəsini izləmişdir. On fəsildən ibarət olan əsərdə Adəm və Nuh peyğəmbərdən başlamış, Məhəmməd peyğəmbər, onun xəlifələrindən, sonrakı padşahlıqlar dövründə dinin, xüsusən də islam mədəniyyətinin yaranması, yayılması və yaşaması kimi məsələlərdən geniş bəhs etmişdir. Alim paşanın 1200 səhifədən ibarət olan “Peyğəmbərlər və xəlifələr” adlı tarixi əsərini rus dilinə tərcümə edərək nəşr etdirib yaymaqla Rusiya ərazilərində yaşayan türk-müsəlman əhalisini onların dini əqidəsini qorumaq şərti ilə fanatizmdən və cəhəllətdən xilas etməyə kömək göstərməyə çalışmışdır. Ancaq Peterburq Sensor komitəsi islam dinini təbliğ edə biləcəyindən ehtiyatlanaraq əsərin nəşrinə icazə verməmişdir.

1891-ci ildə M.Şahtaxlı Bakıda rus dilində çıxan “Kaspi” qəzetində (1881-1919) işə dəvət edilir. Üç ay (iyun-avqust) bu qəzetin müvəqqəti redaktoru vəzifəsini

icra edən M.Şahtaxtinski “Kaspi”də ictimai-siyasi mövzuda publisist yazılarla çıxış etmişdir. “Kaspi” qəzetinin səhifələrində onun maarifçiliyə aid 8 məqaləsi nəşr olunur. O, bu məqalələrində mühafizəkarlıq, elmsizlik əleyhinə çıxır, ziyalıları Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizəyə çağırırdı. M.Şahtaxtının məqalələrində məhdud, ziddiyyətli cəhətlər də var idi. Buna baxmayaraq, ümumiyyətlə götürdükdə, M.Şahtaxtının publisistikası mütərəqqi mahiyyət daşıyırdı.

Onun redaktorluğu çox qısa bir müddəti əhatə etsə də “Kaspi”nin ideya-ədəbi xəttinə yenilik gətirə bilmişdir (24, 31).

Bu yeniliklər qəzətdə beynəlxalq aləmə, azadlıq hərəkatına, Şərqlə həyatına dair məqalələrin artmasında və qəzetin siyasi xəttinin daha da yetkinləşməsində, məqalələrdə analitik təhlilin dərinləşməsində özünü göstərir. Bundan başqa, M.Şahtaxtılı Azərbaycan mövzusunda da ilk dəfə olaraq “Kaspi”yə gətirmişdir. Onun bu qəzətdə dərc olunmuş “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırılmalı” adlı məqaləsində M.Şahtaxtılı Zaqafqaziyada yaşayan azərbaycanlıların müsəlman, yaxud tatar adlandırılmalarını əsassız saymış, bütün Asiyada acıqla çəkilən “tatar” ifadəsinin “təhqir” kimi işlədilməsini nəzərə çatdırmışdır. Əvəzində isə görkəmli publisist mətbuat tariximizdə ilk dəfə olaraq Zaqafqaziya müsəlman əhalisinin azərbaycanlılar adlandırılmasını elmi cəhətdən əsaslandırmışdır. Onları həm də Şərqlə yazıçıları, eləcə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq Azərbaycan türkləri adlandırırlar (24, 29).

1893-cü ildə yenidən İstanbula qayıdan böyük ədib 1894-cü ilin bir neçə ayı da daxil olmaqla burada yaşamış, sərbəst tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

1894-cü ildə böyük ədib ata mülkünün ona çatan qismini satmaq üçün Naxçıvana gəlmiş, Şahtaxtıda olmuş, naxçıvanlı ziyalılarla görüşmüş, cavan ədib C.Məmmədquluzadə ilə tanış olmuşdur. Mirzə Cəlil bu tarixi görüşü belə təsvir edir: “Məhəmməd ağanı mən cavan vaxtında bir dəfə Naxçıvanda görmüşəm. 1894-cü ildəmi, beşdəmi, bilmədim, Məhəmməd ağa nədən ötrüsə Naxçıvana gəlmişdi. Mənim o vaxt yazmış olduğum “Məhəmməd həsən əminin hekayəsi” yoldaşlarımda içində danışığa düşmüşdü. Və Məhəmməd ağa təkid etdi və mən hekayəni apardım qoydum onun qabağına. O da başdan bir neçə vərəqi oxudu və bəyəndi” (20, 53).

Naxçıvan səfəri bir də onunla əlamətdar olmuşdur ki, M.Şahtaxlı burada yaşayan digər ziyalılarla: M.T.Sidqi, M.S.Ordubadı, Mirzə Cəlil, Sürbi ilə tanış olmuş, ünsiyyət yaratdığı bu ziyalılar sonralar “Şərq-Rus”la əməkdaşlıq etmiş, Naxçıvan əhvalatlarını qəzetə yazıb göndərməklə baş redaktora yaxından kömək göstərmişlər.

M.Şahtaxlı 1895-1898-ci illərdə TiflisdəM yaşamışdır. Burada o, yenə jurnalistlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, əvvəllər əməkdaşlıq etdiyi rusdilli mətbuatda publisist məqalələrlə çıxış etmiş, ictimai-siyasi məsələlərlə yaxından maraqlanmışdır. Akademik İ.Həbibbəyli ədibin həyatının bu dövrü haqqında yazır: “Təəssüf ki, onun bu dövrə aid publisist fəaliyyətinə lazımı diqqət yetirilməmişdir. Görkəmli publisistin həmin dövrki fəaliyyətində Azərbaycan dilində müstəqil qəzet nəşr etdirmək qayğıları xüsusi yer tutmuşdur. M.Şahtaxlı Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinə və Qafqaz Senzura Komitəsinə ərizə ilə müraciət edərək “Tiflis” adlı Azərbaycan dilində qəzet nəşr etdirmək niyyətində olduğunu bildirmişdir. Qəzetin təqdim olunmuş proqramından bəlli olur ki, M.Şahtaxlı azərbaycanlı oxucuları Rusiyanın və mədəni dünyanın ictimai-siyasi hadisələri ilə, o cümlədən, dünya ictimaiyyətini Azərbaycanla tanış etmək məqsədini izləmişdir. Bundan başqa, qəzetdə bəzi məqalələrin rus, ərəb, fars və türk dillərində dərc edilməsi də nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan xalqının milli oyanışına təsir edəcəyindən və panislamizmin ehtimalından ehtiyatlanan çar hökuməti “Tiflis” qəzetinin nəşrinə icazə verməmişdir. Hətta bu qəzetin nəşr edilməsinə “Zaqafqaziya tatarlarının Rusiyadan soyudulması” bəhanəsilə də maneçilik törədilmişdir (24, 15).

M.Şahtaxlı 1899-cu ildən 1902-ci ilə qədər Parisdə yaşamışdır. Burada o, Sorbon Universitetinin nəzdindəki Ali Təcrübi Təhsil Məktəbində təhsil almış, şərqşünaslıq sahəsindəki biliklərini dərinləşdirmiş, professor Pol Passinin rəhbərliyi ilə təcrübi fonetika laboratoriyasında dilçiliyə dair biliklərini təkmilləşdirmişdir. Ona dərs deyən Jozef Halovi, Hartviq Derenburq kimi görkəmli alimlərlə tanışlığı, məşhur fransız şərqşünası Lüsyen Büva ilə dostluq və əməkdaşlığı onun dünyagörüşünün inkişafına, Fransa və Avropada tanınmasına çox böyük təsir göstərmişdir. Parisdə Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin və Asiya Cəmiyyətinin ilk azərbaycanlı həqiqi

üzvü seçilməsi M.Şahtaxtlının Avropa elmi-ictimai mühitində məşhur olmasına münbit zəmin yaratmışdır.

Görkəmli publisist və şərqşünasın Fransa mətbuatında çap etdirdiyi “Əlifba və mədəniyyət”, “Biz nə haqda düşünürük?”, “Şərq böhranı” məqalələrində şərq-qərb dialoqu, Şərqin mədəniləşməsi və maariflənməsi kimi aktual məsələlər öz əksini tapmışdır. O, Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin həqiqi üzvü kimi Avropa alimlərinin latın əlifbası yolunda apardıqları axtarışlarla yaxından tanış olmuş, əlifba islahatının ümummilliyət sahəsindəki əhəmiyyəti barəsində yetkin qənaətə gəlmişdi. Səmərəli elmi-pedaqoji və publisist fəaliyyətinə görə 1901-ci ildə Fransa Xalq Maarifi Nazirliyinin fəxri fərmanı ilə təltif edilmişdir.

M.Şahtaxtlı 1901-ci ildə fransız dilində ilk kitabını “Türkiyəni necə xilas etməli” adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Əsər Fransada Türkiyə haqqında çap olunan birinci elmi-siyasi kitab idi. Kitab Türkiyədəki ictimai-siyasi vəziyyət barəsində Avropa ictimaiyyətinə təqdim olunan ilk sanballı elmi-fəlsəfi əsər kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin əsərin yeganə nüsxəsini ilk dəfə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əsgər Əliyev Paris Milli kitabxanasında aşkara çıxarmış, Azərbaycan dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir (26).

Məhəmməd ağa Şahtaxtlının tərtib etdiyi əlifba layihəsi bütün yaxşı cəhətlərlə yanaşı tənqidlərə də məruz qalmışdı. Məsələn, Fərhad Ağazadə onu tənqid edərək yazırdı: “Belə olursa, söz yoxdur, buna sonralardan sair ölkələrin kütlələri də rəqib olmaq həvəsində bulunacaqlar. İştə amalının icrasını Məhəmməd ağa böylə düşündü və böylə də yapmaq arzusunu qollandı” (29, 159).

Sonralar alim bu istiqamətdə axtarışlarını davam etdirmiş, yeni qənaətlər əsasında daha mükəmməl əlifba layihələri hazırlamışdır. 1902-ci ildə o əlifba mövzusunda Tiflisdə Azərbaycan, rus və fransız dillərində beş kitab nəşr etdirmişdir.

Bundan başqa, M.Şahtaxtlı Avropa latını, Orxon-Yenisey əlifbası və türk yazı elementlərindən faydalanmaqla xüsusi bir əlifba da yaratmışdı. Bu, türk-müsəlman xalqları üçün ünsiyyət əlifbası kimi tərtib olunmuşdu. Öz dövrünü qabaqlayan bu ideya sükutla qarşılanmış, yalnız Azərbaycan müəllimlərinin II qurultayında “xüsusi

şəkili əlifba” (Bakıda son günlərdə intiqad edən ikinci Müəllimlər ictimai. Füyuzat jurn. 1907, №27, 428) kimi xatırlanmışdır.

Bütövlükdə M.Şahtaxtlı təklif və tərtib etdiyi “Sövti-Şərqi əlifbası” layihəsi Azərbaycan əlifba islahatı baxımından irəliyə doğru atılmış mühüm addım idi. Bu əlifba layihəsi və həmin layihəyə Azərbaycan, rus və fransız dillərində yazılmış elmi-metodiki xarakterli izahatlar M.Şahtaxtlını geniş dairədə – Avropa və Rusiyada mükəmməl dünyagörüşlü bir dilçi, əlifba islahatı sahəsində görkəmli bir mütəxəssis kimi tanıtmaya xidmət etmişdir. Bu istedadlı alim və publisistin 1903-cü ildə Rusiya İmperator Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin həqiqi üzvü seçilməsi onun şöhrətini artırmış, fəaliyyətinin əhatə dairəsini daha da genişləndirmişdir (24, 19).

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları mətbuata olan ehtiyacın artdığını görərək ana dilində qəzet və jurnallar çıxarmaq üçün dəfələrlə hökumət dairələrinə müraciət etdilər. Lakin ucqarlarda qəddar müstəmləkəçilik və milli təzyiq siyasəti yeridən çar hökuməti Azərbaycan mətbuatının da inkişafına mane olurdu. Hökumət Qasımbəy Mehmandarova XIX əsrin 90-cı illərində qəzet çıxarmağa icazə vermədiyi kimi, K.Ünsizadənin “Azərbaycan” (1892), A.O.Çernyayevskinin “Fikir” (1893), M.Şahtaxtlının “Tiflis” (1896) və N.Nərimanovun “Tazə xəbərlər” (1899) qəzetini, az sonra yenə S.M.Qəniyev və M.Mahmudbəyovun “Nubar” (1896), N.Nərimanovun , “Məktəb” jurnalını (1901) buraxmaq haqqında verdiyi ərizəni də müxtəlif bəhanələrlə rədd etdi. Hətta burjua qəzeti “Kaspi”yə əlavə şəkildə Azərbaycan dilində “Çıraq” adlı vərəqə çap etmək üçün redaksiyanın təşəbbüsü də uğursuzluqla nəticələndi (29, 362).

Böyük ədib C.Məmmədquluzadə də “Xatiratım” əsərində bu məsələyə toxunaraq qeyd etmişdi: “...o vaxtlar bir müstəqil cəridə inkişafına yol verməyi Peterburq hökumətindən bunu heç göziəmək olmazdı. Xüsusən ki, İran və Osmanlı ilə həmsərhəd olan Qafqaz müsəlmanlarının maarifinin qüvvətlənməyinə Rusiya hökuməti heç bir vaxt yol vermək istəməzdi” (20, 291).

Lakin çar hökuməti müsəlman vətəndaşların yad təsirlərin altında qalmamasına da göz yuma bilməzdi və eyni zamanda artan demokratik hərəkatlardan qorxaraq bu sahədə bəzi güzəştlərə getmək məcburiyyətində qaldı. Belə bir dözülməz şəraitdə

çarizmin irəli sürdüyü maneələri aşmaq cəhdi böyük maarifçimiz M.Şahtaxtliya nəşib oldu. Həm də belə bir addım üçün Rusiyanın daxilində və xaricində real zəmin yaranmışdı. Rusiyadakı hadisələri diqqətlə izləyən Şahtaxtli ölkədə yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətdən, bu münbit zəmindən bacarıqla istifadə etdi. O, Parisdən qayıdaraq 1902-ci il aprelin 2-də Rusiyanın Mətbuat işləri üzrə baş idarəsinə xahişnamə ilə müraciət etdi. Ədib öz xalqının mənafeyi naminə bir qəzet buraxmaq, həm də bununla Zaqafqaziya müsəlmanlarını rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanış etmək niyyətini bildirərək yazırdı: “Mən dərinləndən əminəm ki, Azərbaycan qəzeti bu diyarda mədəniyyət və vətəndaşlığın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir”.

Uzunmüddətli yazışmalardan, yoxlamalardan sonra Mətbuat işləri üzrə baş idarə tərəfindən Şahtaxtlinin ərizəsinə müsbət cavab verildi. “Kəşkül”ün yaranmasından keçən 20 illik fasilədən sonra hökumətin belə bir qərar qəbul etməsi, qəzetin nəşrinə icazə verməsi təsadüfi deyildi. Bu qərarın verilməsində Şahtaxtlinin Avropada tanınmış bir şəxs olması, Rusiyanın paytaxt qəzetlərində iştirakı, vaxtilə “Moskovskie vedomosti” və “Novoye vremya” qəzetlərinin xarici ölkələrdə xüsusi müxbiri olması, “rus elminin şöhrətini mətbuat vasitəsilə bütün müsəlman Şərqiyyə yayması” müəyyən dərəcədə öz rolunu oynamışdı. Lakin Ş.Novruzovun da qeyd etdiyi kimi, qəzetin nəşrinə icazə verilməsinin başqa əsaslı səbəbləri var idi. Bunu Qafqaz Senzor komitəsi sədrinin Mətbuat işləri üzrə Baş idarə rəisinə göndərdiyi aşağıdakı məktub da təsdiq edir: “M.Şahtaxtinski tərəfindən Tiflisdə Azərbaycan dilində qəzet nəşrinə icazə verilməsi haqqında məsələ qaldırılarkən Komitə ona görə buna müsbət rəy verdi ki, Azərbaycan dilində mətbuat orqanı olmadığından Türkiyədən Osmanlı dilində qəzetləri yazdırıb almaq zərurəti qarşısında qalmış Zaqafqaziya müsəlmanları arasında bu ehtiyac zərərli panislamizm məfkurəsinin ölkədə yayılmasına səbəb olurdu” (22, 87).

Nəhayət, Azərbaycan ziyalıları uzun müddət davam edən gərgin mübarizədən sonra öz müqəddəs arzularına çatdı, XX əsrin ilk mətbuat orqanını yaratmağa nail oldular. Ancaq qarşıda yeni çətinliklər dayanırdı. Qəzet çıxarmaq üçün mətbəə bazası, avadanlıq, mütəxəssis, mürəttib yox idi. Təsadüfi deyildir ki, “Şərqi-Rus”un nəşri münasibətilə “Tiflisskiy listok” qəzeti 1903-cü ildə 20 aprel (№184) tarixdə

çıxan sayında yazırdı ki, tatar qəzet işçilərindən ibarət ixtisaslı heyət yoxdur. Mürəttib də həmçinin azdır. Buna görə bunları yaratmaq lazım gələcəkdir ki, bu da az vaxtda düzəlişi iş deyil.

Alovlı milliyyətçi, vətənsəvər Şahtaxtlı qəzet nəşr etmək üçün mətbəə açmaq və lazımi avadanlıq əldə etmək məqsədilə öz doğma kəndinə gedərək dədədən qalma mülkünü satmağa məcbur oldu. Böyük demokrat C.Məmmədquluzadə sonralar bu hadisələri xatırlayaraq yazırdı: "...mənə, Məhəmməd ağanın vətəninin övladına bu məlumdur ki, o vaxtlar ədibimiz qəzet məşqinə düşəndə, mən eşitdim ki, Məhəmməd ağa atadan qalma mülkünün öz hissəsini satıb on səkkiz min manata və bu pulu alıb gedib Tiflisdə qəzet nəşr etsin. Mən Tiflisdə Məhəmməd ağanın qəzetinin idarəsinə daxil olanda bildim ki, Naxçıvanda danışılan bu söhbət əsl həqiqətdir. Və o vaxt mən görürdüm ki, bu on səkkiz min manat qəzet üçün xüsusi bir mətbəə sazlamağa sərf olunur. Və bir az vaxtda mətbəə də düzəldi" (7, 290).

M.Şahtaxtlının xüsusi mətbəə yaratmaqda digər bir məqsədi də hələ 1870-ci illərdən başladığı əlifba çalışmaları ilə bağlı idi. Bildiyimiz kimi, o, ərəb əlifbasının islahı ilə məşğul olurdu. Bunun üçün onur qarşısında bir sıra çətinliklər dururdu. Alim bir tərəfdən, qəzet üçün ərəb əlifbası ilə şrifflər tökdürməli, digər tərəfdən də özünün icad etdiyi yeni fonetik əlifbanın hərflərini hazırlatmalı idi. Təbiidir ki, yeni əlifba şriffləri ilə cümlələr tərtib etmək təcrübəsiz texniki işçilər üçün müəyyən problemlər yaradırdı. Buna görə mətbəə işçilərinə hər şeydən əvvəl, "Məhəmməd ağa xətti" adlanan yeni yazını öyrətmək lazım idi. Görkəmli jurnalist yazırdı ki, "yeni hürufat üçün matrisalar artıq sifariş verilmiş və şrifflərin tökülməsi üzrə iş başlanmışdır. Fərsəti əldən verməyib vaxtdan səmərəli istifadə etmək və ən başlıcası isə çap şriffləri hazır olanadək mənim gələcək əməkdaşlarımin yeni xəttə talib olmaları üçün təzə əlifbanın şərhini litoqrafiya üsulu ilə şərh edirəm" (25, 426).

M.Şahtaxtlı Tiflisə qayıtdıq sonra çoxdan arzusunda olduğu qəzet nəşr etdirmək planını həyata keçirmək üçün qızgın fəaliyyətə başladı və "Şərqi-Rus" adlı ədəbi-siyasi qəzet çtarmaq istəməsi haqqında hokumətə ərizə verdi.

Böyük maarif fədaisi burada "Məhəmməd ağa Şahtaxtinski mətbəəsi" adlı müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş bir mətbəə təşkil etdi. Əsrin əvvəllərində xalqın

milli-mənəvi inkişafı uğrunda hərəkət başlamışdı. Bu gəlişmələrdən ruhlanan böyük ədib yazırdı: “Güman edirəm ki, bütün müsəlman ziyalıları, həmçinin ümumiyyətlə, zəhmətkeş, tərəqqiyə can atan kiçik xalqımızın inkişafının insanpərvər dostları məni müdafiə edəcək və bu işin mədəni əhəmiyyətini layiqincə anlaya biləcəklər”.

1903-cü il martın 30-da xalqımızın mədəniyyəti tarixində, mətbuatımızın tarixində əlamətdar bir hadisə baş verdi: həmin gün ziyalılarımızın çoxdan bəri həsrətlə gözlədikləri əsrin ilk milli mətbuat nümunəsi yaradıldı. “Şərqi-Rus” qəzetinin ilk nömrəsinin işıq üzü görməsi xəbəri təkcə Qafqazda deyil, bütün Rusiya müsəlmanları arasında və hətta İsveçrə, Fransa, Bolqarıstan, İran və başqa ölkələrdə də əks-səda verdi. Naşirin Avropa və Şərq ölkələrində tanınması bu qəzetə olan marağı xüsusilə artırır. Bakı, Tehran, Peterburq, Paris və sair şəhərlərin ziyalıları, publisistləri yeni Azərbaycan qəzetinin redaktorunu hərarətlə alqışlayırdılar. Farsca nəşr olunan qəzetlərdən “Həblülmətn”, “Müzəffərin”, fransız jurnallarından “Jurnal Aziatik”, rus qəzetlərindən “Peterburqskie vedomosti”, “Qafqaz”, “Novoye obozreniye”, “Tiflisskiy listok” öz səhifələrində M.Şahtaxtı və “Şərqi-Rus” haqqında yazılar vermişdilər.

“Şərqi-Rus” qəzeti çarizmin istismarı şəraitində dövrün mütərəqqi ziyalıları öz ətrafına toplayaraq mütərəqqi fikirlər meydanına, zülm altında əzilən xalqların xoşbəxt həyat arzularının tərcümanına çevrildi.

Birinci nömrə, hər şeydən əvvəl, qəzetin proqramının bəyanı ilə başlayır. Qəzetin həftədə üç gün çıxacağını elan edən redaktor onun 10 maddəlik mövzu dairəsini belə sıralamışdır: əvvəla dövlət qəraradları, II rus teleqraf şirkətinin və öz müxbirlərimizin teleqramları, III Tiflis və Qafqaz məmləkətinin əhvalatı, IV Rusiyanın daxili xəbərləri və xarici dövlətlərin əhvalatı, V ekonomi və ticarət xəbərləri, VI elmi, fənni və ədəbi felyatonlar, yəni müfəssəl məqalələr, VII sud və ya məhkəmə işləri, VIII cürəbəcür, növbənöv şeylər, IX bilməli xəbərlər, X elanlar.

Bu nömrədə eyni zamanda “Kaspi” qəzetinə abunə olmaq məsələləri haqqında yazı da verilmişdir.

Şahtaxtı “Niyyət və məramımız” məqaləsində qəzetin hansı ideya istiqaməti tutacağını, nə kimi amallar uğrunda mübarizə edəcəyini bəyan edərək aydın və sadə

dildə oxuculara bildirirdi ki, “Şərqi-Rus”un məramı onların məlumatlarının artmasına, fikirlərinin işıqlanmasına, bir sözlə, mədəniləşməsinə xidmətdən ibarətdir.

Bunun üçün o ümumən mədəni millətlərin həyatı, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, adət və ənənələri ilə oxucuları tanış edib mənfəətli və səmərəli olanlarından istifadə etməyə sövq etdirəcəkdir. Beləliklə, qəzet “müsəlmanlar üçün Yevropa və rus elminin bir ayinəsi, bir cahannüması” olacaqdır. Qəzetin redaktoru oxucuları söz, əqidə və fikir azadlığına çağıraraq bunu mədəniyyətin “lazımı müqəddiməsi” hesab edir, hər cür rəy, əqidə sahiblərinin fikirlərinə ehtiram bəsləməyi vicdanına həkk olunmuş “müqəddəs etiqad” sanır. “Göstərelim aləmə ki, biz müsəlmanlar da dini fikir və vicdan azadlığının nə olduğunu anlayıb, insanlar üçün ən böyük nemət olan bu xeyir və bərəkətdən istifadə etməyə layiqiz” - deyə yazırdı.

Bu qəzetin mədəniyyət və ədəbiyyatımız tarixində çox böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, M.Ə.Rəsulzadənin xalqa müraciəti, Məmmədquluzadənin ilk mətbu əsəri “Poçt qutusu” hekayəsi bu qəzetdə (95, 1904, №5, 6) nəşr olunmuşdu. M.Ordubadinin (1903, 14 dekabr, №109), M.Ələkbər Sabirin ilk mətbu şeirləri (1903, 27 iyun, № 37) yenə bu qəzetdə işıq üzü görmüşdü. C.Məmmədquluzadənin bir jurnalist kimi yetişməsində “Şərqi-Rus” ilk yaradıcılıq məktəbi rolunu oynamışdır. “Xatiratım”da o, bu hadisəyə belə qiymət verir: “Möhtərəm ədibimiz M.Şahtaxtlı məni öz qəzetinin idarəsinə cəlb etməklə məni qəzet dünyasına daxil etdi” (20, 244).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Şahtaxtlının Peterburqa getməsi ilə əlaqədar qəzetin müvəqqəti redaktoru vəzifəsini 1904-cü ilin noyabr ayının 24-dən (№230) etibarən bir müddət (sonadək) C.Məmmədquluzadə icra etmişdir. Bu barədə qəzetin 26 noyabr 233-cü nömrəsində qəzetdə məlumat çap olunmuşdur.

“Şərqi-Rus” 1905-ci il yanvarın 15-dək nəşr olunmuşdur. Qəzeti M.Şahtaxtlı 1904-cü ilin 23 noyabrından inanıb etibar etdiyi C.Məmmədquluzadəni öz yerinə müvəqqəti redaktor təyin etmiş, görkəmli ədibimiz 1905-ci il yanvarın 15-dək, yəni qəzet bağlanana qədər bu vəzifəni icra etmişdir. Amma böyük publisistin redaksiya və mətbəəni Bakıya köçürmək, orada Ə.Ağayevlə birlikdə çap etdirmək, maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün H.Tağıyevlə ittifaqa girmək söyləri onun

qərbyönlü maarifçi ideyaları ilə uyğun gəlmədiyi üçün baş tutmamışdır. “Şərqi-Rus” iki ildən az bir müddət çap olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan ictimai fikir tarixində, milli mətbuatının tarixində böyük bir hadisə idi. Böyük nəşir “Şərqi-Rus”un fəaliyyəti ilə XX əsr Azərbaycan milli mətbuatına yol açdı. Eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş məşqinə çevrildi (24, 22).

Qeyd etdiyimiz kimi, M.Şahtaxtlı 1907-ci ildə İrəvan quberniyasından Rusiya II Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. Fevralda fəaliyyətə başlayan Duma iyun ayında fəaliyyətini dayandırmışdır. Bundan sonra M.Şahtaxtlı bir müddət Peterburqda yaşayaraq burada nəşr olunan “Rossiya” qəzetində çalışmış, burada dövrün aktual məsələlərinə dair məqalələrlə çıxış etmişdir. Arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, alim 1908-ci ildə Moskva Lazerev adına Şərq dilləri institutunda yeni açılmış “İran filologiyası” kafedrasında fars dili müəllimi işləmişdir.

Son illərə qədər elmi ədəbiyyatlarda M.Şahtaxtlı həyatının 1908-1915-ci illər dövrü haqqında aydın məlumat verilmir, sadəcə xarici ölkələrdə yaşadığı, Ruciya ilə əlaqələri kəsmədiyi ötəri şəkildə qeyd olunurdu (15, 44).

Son zamanlarda akademik İ.Həbibbəylinin bu sahədəki gərgin axtarışları həmin boşluğu doldurmağa, M.Şahtaxtlının həyatı haqqında yeni söz deməyə imkan vermişdir. İ.Həbibbəyli yazır: “Əldə etdiyimiz yeni sənədlər və topladığımız yeni məlumatlar bu sahədə mövcud boşluğu və qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmağa imkan verir. Aşkara çıxardığımız sənədlər qəti şəkildə təsdiq edir ki, M.Şahtaxtlı 1908-1912-ci illərdə Türkiyədə yaşayıb işləmişdir. Ədibin “Russkoe slovo” qəzetinin redaktoruna göndərdiyi 23 oktyabr 1908-ci il tarixli məktub bu mülahizəni yəqinləşdirir. Belə ki, məktubda M.Şahtaxtlı artıq yerləşdiyi İstanbuldan “Russkoe slovo” qəzetinə məqalələr göndərmək arzusunda olduğunu, hər sətir üçün 10 qəpik miqdarında qonorar almaq istədiyini redaktorun nəzərinə çatdırmışdır... Moskvada 6-7 ay çalışdıqdan sonra təxminən sentyabr-oktyabr aylarında İstanbula gəlmiş, burada mətbuat və siyasətlə məşğul olmuşdur. Araşdırmalar onun 1909-1912-ci illərdə Rusiya imperatorluğunun Türkiyədəki səfirliyində jurnalist-tərcüməçi vəzifəsində çalışdığını aydınlaşdırır” (15, 33).

M.Şahtaxlı 12 oktyabr 1908-ci ildə Türkiyənin Dini işlər naziri Şəmsəddin bəydən aldığı müsahibəni “Russkoe slovo” qəzetinə göndərmişdi. Rusiya Dövlət Kitabxanasının əlyazmalar fondunda saxlanan həmin müsahibənin mətni böyük ədibin Avrasiya məkanı miqyasında düşünməyi, yazmağı, təhlil və təqdim etməyi bacaran görkəmli bir siyasətçi və çox təcrübəli jurnalist olduğunu göstərir. Bundan əlavə, 1909-cu ildə Peterburqda nəşr edilən “Turetskiy sbornik” jurnalında “Nablyudatel” imzası ilə çıxan “Müsəlmanların yaşayış qabiliyyətinin böhranı” məqaləsi ilə M.Şahtaxlı mükəmməl bir şərqşünas səviyyəsini təsdiqləmişdir (24, 34-35).

Bu dövrdə onun rusçaya tərcümə etdiyi əsərlərdən biri də Qazi Əhməd Muxtar paşanın “1894 Anadoluda Rus Muharebesi” adlı traktatıdır. Yazar bu tərcüməni Peterburqda çıxan “Voенно-istoričeskiy sbornik” dərgisində silsilə məqalələr şəklində nəşr etdirmişdir. Bəlli olduğu kimi Əhməd Muxtar paşa (1839-1919) Osmanlı imperiyası dövründə görkəmli dövlət adamlarından biri olmuşdur. O, 1877-1878-ci illərdəki rus-türk savaşı başlayarkən Ərzurumdakı IV Ordu komandanı idi. 93 hərbinin qəhrəmanı Qazi Əhməd Muxtar paşa 1912-ci ildə sədrəzəm vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Onun eyni zamanda, riyaziyyat, astronomiya, təqvim və tarix sahəsində bir neçə əsəri mövcuddur. İ.Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, bu qiymətli memuar əsərini türk dilindən tərcümə etməklə M.Şahtaxlı Rusiya-Türkiyə müharibəsinin Anadolu hissəsinin tarixini bütün təfərrüatı ilə rus ictimaiyyətinə çatdırmaq istəmişdir. Bu işə müharibənin ibrət dərslərindən nəticə çıxarılması baxımından Rusiya üçün də əhəmiyyətli idi. Ona görə də “Hərbi-tarixi jurnal” kimi (ciddi mətbuat orqanı) bu əsərin tərcüməsinin oxuculara təqdim edilməsinə xüsusi önəm vermişdi. Əsərin Rusiyada nəşri Türkiyə üçün də əhəmiyyətli idi. Axırını Türkiyə-Rusiya müharibəsindən sonra Əhməd Muxtar paşanın faktları Avropa miqyasında dəyərləndirən və işıqlandıran belə obyektiv və əhəmiyyətli əsərinin təqdimi ilə ölkələr arasında gərginliyin aradan qaldırılmasına kömək etmək mümkün idi. I Dünya müharibəsi ərəfəsində bu faydalı sayıla bilərdi. Bundan başqa, M.Şahtaxlı “1894 Anadoluda Rus Muharebesi” memuarını rus dilinə çevirib çap etməklə Türkiyədə çalışdığı müxtəlif illərdə yaxından ünsiyyət saxladığı Muxtar paşa qarşısında vəfa borcunu da yerinə yetirmişdir. Əsərin tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə tərcüməyi-

halına və şəxsiyyətinə aid edilən birinci nazir olmağa ən ciddi namizədlərdən biri, Şərqi müharibəsinin Anadolu hissəsinin tarixini yazan ilk türk müəllifi, Avropa formatlı ağıl sahibi, əsl maarifçi kimi təyinatlar M.Şahtaxtlının general-adyutant Əhməd Muxtar paşaya verdiyi qiymətlə yanaşı, həm də onun şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə bəslədiyi yüksək münasibəti də ifadə edir. Bu qiymətli memuar ədəbiyyatı nümunəsi bir daha ədibin tərcüməçilik fəaliyyəti barədə ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir. Ümumiyyətlə, M.Şahtaxtlı Azərbaycan elmi-publisistik ədəbiyyatın tərcüməsi ilə məşğul olan ilk müəlliflərdən biridir. Mövcud tərcümələri onun türk-müsəlman aləmini Rusiya və dünyada tanımaq arzularının ifadəsidir. Bundan başqa, M.Şahtaxtlının tərcümə əsərləri orijinaldan ən mükəmməl tərcüməyə də dəyərli örnəklərdir (24, 36-37).

M.Şahtaxtlı 1919-1922-ci illər arasında əsasən Bakıda yaşamışdır. O, gənc dövlətin maarif, mədəniyyət və mətbuat işlərinin inkişafında fəallıq göstərmişdir. Böyük maarifçi, eyni zamanda, Azərbaycan parlamentinin Bakıda Universitetin açılması haqqındakı layihənin əsas təşəbbüskarlarından biri olmuşdur. O, universitet komissiyasının üzvi təyin edilmiş və bu ali məktəb ocağının qurulması ilə əlaqədar işlərlə məşğul olmuşdur. Rusdilli ali məktəbin açılmasına qarşı çıxanlara etiraz edərək universitet yaradılmasını gənc dövlətin həyatında mühüm hadisə hesab edirdi.

1919-cu ildə 10 noyabr tarixində universitetin ilk elmi şurası keçirilmiş, burada universitetin professor-müəllim heyəti təsdiq olunmuşdur. 44 müəllimdən ibarət olan bu heyətdə 9 azərbaycanlının adına rast gəlirik. Bu siyahıda dosent əvəzi kimi M.Şahtaxtlının adı da qeyd olunmuşdur (37, 37).

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində M.Şahtaxtlı Bakı Dövlət Universitetini Şərqi fakültəsində ərəb-fars dillərini layiqli şəkildə tədris etmişdir (11, 30).

Burada o, milli kadrların yetişməsi yolunda gərgin əmək sərf etmişdir. Səmərəli elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə BDU-nun elmi şurası tərəfindən ona professor elmi adı verilmişdir. Bu böyük maarif xadimi BDU-nun ilk azərbaycanlı professoru idi. Digər tərəfdən, görkəmli ədib alim islam dünyası üçün “Şərqi latın əlifbası” layihəsi hazırlayıb müzakirə üçün Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təqdim etmişdi. Yeni əlifbanın fəal tərəfdarlarından biri kimi o, latın əlifbasına keçidlə əlaqədar geniş

və səmərəli iş aparmış, bu mövzuda Bakıda çıxan “Yeni yol” qəzetində, Moskvada çıxan “Qızıl Şərq” məcmuəsində maraqlı məqalələrlə çıxış etmişdir.

Akademik İ.Həbibbəyli alimin həyatının bu dövrünə aid yeni sənədlər aşkar etmişdir. O yazır: “M.Şahtaxtlı BDU-da professor kimi çalışmaqla yanaşı, həmin illərdə Azərbaycan Sovet Respublikası Xalq Komissarlar Sovetinin sədri N.Nərimanov tərəfindən dövlət qulluğuna işə dəvət olunmuşdur. İlk dəfə olaraq bildirməyi lazım bilirik ki, M.Şahtaxtlı 1921-1922-ci illərdə bir müddət Azərbaycanda Sovet hökumətinin ilk rəhbəri, görkəmli dövlət xadimi və yazıçı N.Nərimanovun xüsusi işlər üzrə müşaviri vəzifəsində çalışmışdır. Xüsusi işlər üzrə müşavir kimi o, Bakıda Şərq xalqlarının qurultayının keçirilməsinin əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur. Bu barədəki məlumat onun Moskvaya Şərq Xalqları Kommunist Universitetinin rektoruna yazdığı 24 iyul 1922-ci il tarixli məktub ərizəsində qeyd olunmuşdur. O, 21 dekabr 1921-ci ildə bu vəzifənin icrasına başlamış, 1922-ci ilin iyul ayınadək xüsusi işlər üzrə müşavir vəzifəsində fəaliyyət göstərmiş, hətta 5 sentyabr 1922-ci ildə kollegiya üzvü seçilmişdir. Sonra M.Şahtaxtlı N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə Moskvada Şərq Xalqlarının Kommunist Universitetində mühazirəçi-tərcüməçi vəzifəsinə göndərilmişdir. O, burada işlədiyi müddətdə sovet dövlətinin rəhbəri İ.Stalinin “Seçilmiş əsərləri”ni Osmanlı türkçəsinə çevirərək nəşr etdirmiş, Buxarinin əsərlərinin şərq dillərinə tərcüməsi işi ilə məşğul olmuşdur. Bakıda Şərq xalqlarının I qurultayında iştirak edən Şərq Xalqları Kommunist Universitetinin rektoru prof. Pavloviç onun fəaliyyətinə hörmətlə yanaşmış, universitetdə Şərq dillərində nəşr olunan jurnalın işində M.Şahtaxtlının xidmətindən faydalanmışdır. M.Şahtaxtlı 25 yanvar 1923-cü ilə qədər bu universitetdə fəaliyyət göstərmişdir” (24, 34).

II FƏSİL

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLININ XIX ƏSR YARADICILIĞINDA DİL PROBLEMİ

2.1. M.Şahtaxtlının Qafqaz və İstanbuldakı fəaliyyətində dil problemi.

M.Şahtaxtlı dünyanın böyük şəhərlərindən, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İstanbulda yaşayarkən öz milli mənsubiyyətinə uyğun olaraq türklüyün müxtəlif məsələlərinə aid biliklərini genişləndirmiş, eyni zamanda Osmanlı dövlətində türk dilinin vəziyyəti ilə maraqlanmış, bu sahədə müşahidələr aparmış və məqalələrində bu barədə öz mülahizələrini əks etdirmişdir. “Qafqaz” qəzetinin İstanbuldakı xüsusi müxbiri kimi M.Şahtaxtlı bu ölkənin mədəniyyəti, maarif, dil və ədəbiyyatı üzərində dərin müşahidələr aparmış, öz təəssürat və qənaətlərini həmin mətbuat orqanında “Konstantinopoldan (İstanbuldan) məktublar” adlı silsilə publisistik məqalələr şəklində çap etdirmişdir. Müəllif bu silsilə məqalədə Osmanlı imperiyası haqqında, onun tarixi keçmişi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili haqqında rusdilli oxucusunu bir avropalı gözü ilə, dolğun informasiya ilə təmin etməyə çalışmışdı.

Həmin dövrdə Osmanlı imperiyasında, onun baş şəhəri olan İstanbulda yuxarıda bəhs etdiyimiz Əhməd Midhət əfəndinin də üzvü olduğu Gənc türklərin dil məsələlərini qızğın müzakirə obyektinə çevirdiyini böyük ədib maraqla müşahidə edirdi.

Bu prosesləri diqqətlə izləyən görkəmli ədib məqalələrinin birində türk ziyalıları arasında dil müzakirələrinin getdiyini, mənasını türk sözləri ilə də ifadəsinin mümkün olduğu çox sayda ərəb sözünün dildə işlədilməsinin faydalı və ya zərərli olmasının müzakirə edildiyini göstərirdi. O göstərirdi ki, türklər yazarkən ərəb-fars sözlərini; təkcə ana dilində mövcud olmayan sözlərin yerinə deyil, mövcud olan sözlərin də yerinə işlədirlər. Mühafizəkarlar müsəlmanların əqli yaxınlığını təmin edən ünsür kimi ərəb sözlərinin dildə saxlanmasını təkidlə iddia edirdilər. Gənc türklər isə maarifin müvəffəqiyyətlə inkişafı üçün yazılı dilin sadələşdirilməsi və milliləşdirilməsini vacib sayırdılar. Son zamanlarda polemika filologiyadan siyasət meydanına adlanmışdır. Mühafizəkarlar iddia edirlər ki, ərəb ünsürlərinə savaşa açmaq “Quran”a,

şəriətə, Şərq adət və ənənələrinə qarşı çıxmaqdır. Gənclər isə bəyan edirlər ki, fanatizm, obskurantizm bizi sivilizasiyadan ayırmağa cəhd göstərir (“Qafqaz” qəzeti, 27 oktyabr, 1882).

İctimai həyatda gedən proseslər, dil müzakirələri M.Şahtaxtlının İstanbul həyatında önəmli yer tuturdu. Şübhəsiz ki, böyük ədib dil məsələsində gənc türklərin mövqeyini dəstəkləyirdi. O, eyni zamanda, bu məsələdə İstanbuldakı Avropa yönümlü, türkçülüyə rəğbət göstərən dövlət adamlarına da maraq göstərir, onlarla əlaqə yaradır, onlara rəğbət göstərirdi.

Bu dil müzakirələrinə seyriçi qala bilməyən M.Şahtaxtlı məqalələrinin birində dildə sadələşdirmə hərəkatını müdafiə edir, Osmanlı yazı dili barədə öz mülahizələrini bu şəkildə ifadə edirdi: “Osmanlı ədəbi yazı dili süni şəkildə yaradılmışdır. Onda əsl türk sözləri çox azdır, bu dil başlıca olaraq ərəb və fars sözlərindən təşkil olunmuşdur. Məsələ bunda da deyil. Osmanlı türkcəsində ingilis-sakson sözləri ingilis dilindəkindən də çoxdur. Onun əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada cümlə, qurarkən sözlərin dəyişməsi gah türk dilinin, gah ərəb dilinin, gah da fars dilinin qrammatik qanun-qaydaları əsasında baş verir” (25, 314-315).

Daha sonra müəllif Azərbaycan türkcəsi ilə Osmanlı (İstanbul) türkcəsinin sintaktik quruluşunu müqayisə edir, Osmanlıcanın qəlizliyini, onun söz sırasının alman dilinin söz sırasına bənzədiyini, əksinə, Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun çox sadə və rahat olduğunu vurğulayırdı.

Burada diqqəti cəlb edən digər bir maraqlı fakt da ondan ibarətdir ki, M.Şahtaxtlı Osmanlı dili deyil, Osmanlı ləhcəsi terminini işlətməmişdir (25, 252).

Bundan əlavə o, 1902-ci ildə rus və fransız dillərində nəşr etdirdiyi “Fonetik şərq əlifbasına dair izahat” (Poyasnitelnaya zapiska o fonetiçeskoy vostoçnoy azbuke”) adlı kitabçasında da türk dilinin Osmanlı və Azərbaycan ləhcəsi üçün əlifba tərtib etməkdən bəhs edir (25, 413).

Bildiyimiz kimi, Rusiyada bolşevik inqilabına qədər indi işlətdiyimiz “türk dilləri” anlayışı yerinə “türk ləhcələri” termini ümumiyyət tərəfindən elmi termin kimi qəbul edilmişdi. Rusiyadakı bolşevik inqilabından sonra milli birliklər üçün “parçala, hökm sür” devizi sovet ideologiyasında, dövlətin milli siyasətində əsas yer

tutmağa və planlı şəkildə tətbiq olunmağa başladı. Bunun nəticəsində rus elmi terminologiyasında “türk dilləri” ifadəsi yavaş-yavaş yerləşməyə başladı. Bu termini hətta xarici ölkə türkoloqlarına belə, qəbul etdirdilər.

Görkəmli jurnalist və maarifçi o dövrdə türkologiyadakı bu sahəyə aid görüşlərdən yaxşı məlumatlı idi. O, məşhur şərqşünas var qüvvəsi ilə qeyri-rus millətlərin ruslaşdırılmasına xidmət etmiş N.İ.İlminskini (1822-1891) də yaxşı tanıyırdı, onun hökumətin türkləri ruslaşdırma siyasətindəki rolundan da yaxşı xəbərdar idi (25, 85).

Eyni zamanda bilirdi ki, M.Kazımbəy, V.Radlov və s. kimi şərqşünaslar, türko-loqlar türk dillərini ayrı-ayrı dillər deyil, ləhcələr adlandırırdılar və bu tərifi, təsnifat rus türkologiyasında ümumiyyət tərəfindən tamamilə məqbul görülüb qəbul edilirdi.

Həmin silsilə məqalədə diqqəti cəlb edən digər bir məqam da ondan ibarətdir ki, M.Şahtaxlı Osmanlı mədəni irsini ardıcıl şəkildə mütaliə edir, bu imperiyanın tarixini, maarif və mədəniyyətini ardıcıl şəkildə izləyirdi. Belə ki, müəllif Qafqaz Azərbaycanında türk, Azərbaycan dilinin işlənmə dairəsindən bəhs edərkən XVII əsrdə yaşamış Osmanlı salnaməçisi, tarixçisi Katib Çələbinin (müəllif burada onun digər bir adını, Hacı Kalfa adını qeyd edir) “Cahannüma” əsərində Azərbaycanı təsvir edərkən burada əhalinin üçdə birinin farsca ana dili kimi danışdığını müşahidə etdiyini yazmışdı. Məhəmməd ağa Şahtaxlı indi burada vəziyyətin tamamilə dəyişdiyini azərbaycanlıların bütün ailələrində türkcə danışıldığını, farscanı məktəbdə xarici dil kimi öyrəndiklərini inamla vurğulayırdı (25, 253).

Bu silsilə məqalələrində o, Osmanlı dövlətindəki maarif işinə və təhsil müəssisələrinin işinə də diqqət yetirir. O göstərir ki, bu ölkənin ali məktəblərində elmə böyük qayğı göstərilir, tədris işi Avropa üsulu ilə təşkil olunur. Dövlət nazirlərinin bir çoxunun tədris müəssisələri ilə bağlı olduğunu göstərir və bunun nəticəsi olaraq həmin dövlət xadimlərinin orada dərslər dediklərini məmnuniyyətlə vurğulayırdı. O, xəyalən bu vəziyyəti Rusiya imperiyası ilə müqayisə edərək Osmanlı mədrəsələrində tədrisin doğma türk dilində aparıldığını və bu işin dili elmi terminlərlə zənginləşdirdiyini və onu üslubi cəhətdən yavaş-yavaş sadələşdirdiyini həsəd hissi ilə xüsusi şəkildə qeyd edirdi (25, 304).

M.Şahtaxlı 1879-cu ildə çap etdirdiyi “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” kitabçasında ərəb əlifbasının türk dili üçün yaratdığı çətinlikləri aydın şəkildə göstərmişdi. Ona görə də böyük ədib “Qafqaz” qəzetində çap etdirdiyi digər bir silsilə məqaləsində “Müsəlmanlarda məktəb həyatı” (Şkolnaya jizn u musulman) adlı məqaləsində ərəb və fars dillərini türk dili ilə müqayisə edərkən əlifba məsələsini daha kəskin şəkildə qoyurdu. Bu məqalədən əldə olunan qənaət ondan ibarətdir ki, ərəb əlifbası türklər üçün praktikada özünü doğrultmur, bu əlifbanı mütləq islah etmək lazımdır. Müəllifin möhkəm qənaətinə, bu əlifbanın ən böyük nöqsanı onda sait səsi bildirən hərfi işarələrin çox az olmasıdır. Digər bir nöqsanı isə müəllif ərəb dilinin özündə, onun qeyri-müəyyən təsrif və hallanma sistemində görür, ərəb dilinin türklər üçün çox çətin olmasına üstüörtülü şəkildə eyham vurur. Bunun müqabilində Rusiya imperiyasının təbəəsi, vətəndaşı olan türklərin dilində vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Onun təsriflənmə və hallanma mexanizmi çox sadədir. Felin təsriflənmə sistemini, ismin hallanma formalarını, ahəng qanununu bildikdən sonra türk sözlərini düzgün işlətmək çox asandır. Buradan çıxış edərək müəllif bu nəticəyə gəlir ki, Azərbaycanda hər yerdə farsca yazılıb oxunmasına baxmayaraq, şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilən türk dili məhz bu xüsusiyyətinə görə geniş yayılıb. Burada müəllif türk və fars dillərini də qarşılaşdırır və türk qururu ilə qeyd edir ki, İranın hər yerində hakim dil olmasa da gündəlik ünsiyyət vasitəsi türk dilidir. Hakimiyyətdə olan Qacar xanədanı da türkmənşəlidir, hərbi dairlərində də türklər üstünlüyə malikdir. Bunlar İranda türk dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə dairəsinin genişlənməsinə təsir göstərir. Müəllifin müşahidələrinə görə günbəgün İranda türk dilində danışanların sayı artır, farsca danışanların sayı isə azalır. Yaxın gələcəkdə İran türk dilli iri dövlətlərdən birinə çevriləcəkdir.

O, fikrinə davam edərək yazır ki, fars dilində yazılan bədii əsərlərin çoxu da türk mənşəli ədəbi şəxsiyyətlərin qələmindən çıxmışdır. Öz fikirlərini türkcə ifadə etməkdə çətinlik çəkməyən söz ustaları farsca yazmağa meyl edirlər. Bunları ətraflı təsvir etməkdə müəllif müəyyən bir məqsəd güdmüşdür. Bu da ondan ibarətdir ki, dövlət böyük adət-ənənəsi, şanlı keçmişə sahib olan Rusiya türklərinin dilinin,

mədəniyyətinin inkişafına şərait yaratsın, bu xalqın milli varlığının qorunmasına diqqəti artırsın.

M.Şahtaxlı məktəblərdə oxudulan Sədinin “Gülüstan” əsərini bəşəri fikirlərin təbliği baxımından yüksək qiymətləndirir, onun dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunduğunu göstərir. Bu qiymətli əsərin son dövrlərdə Kazimirski tərəfindən polyak dilinə tərcümə edildiyini və onun tərəfindən “Quran”ın fransız dilinə çevrildiyini də qeyd etməyi lazım bilmişdir. “Gülüstan” sözünün rus dilinə “Rozovoe mesto” şəklində tərcümə edildiyini göstərən ədib bunun almanca “rozeland” olduğunu və daha doğru olduğunu da qeyd etməyi unutmur.

Müəllif məktəblərdə tədris olunan farsca “Tarixi-Nadir” kitabından, onun dilinin qəliz olmasından, Nadirin tarixçisi Mirzə Mehdi xanın inşasından söz edir və insanın ərəbcə “əsər” demək olduğunu oxucuya səbirlə izah edir.

Bu maarifçi və publisist alimin xalqımızın inkişafı yolunda birinci növbədə onun adı məsələsi haqqında irəli sürdüyü mülahizələr diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, tarix boyunca xalqımız müxtəlif adlarla adlanmışdır. Bəzi vaxtlarda “tatar”, əksər hallarda “türk”, son zamanlarda isə “azərbaycanlı”, bəzi hallarda isə “azəri” şəklində ifadə edilmişdir. V.Piriyev görkəmli Azərbaycan alimi Hinduşah Naxçıvaninin hələ XIII əsrdə “Sihahül-əcəm” əsərində “Azərbaycan dili” termininin işlədildiyini göstərmişdir (23, 29).

Amma bu fikirlə razılaşmaq olmaz, çünki Hinduşah Naxçıvani kitabında “Azərbaycan” sözünü etnonim kimi yox, toponim kimi işlətməmişdir. Başqa bir versiyaya görə “Azərbaycan dili” termini 1937-ci il repressiyasından sonra Stalinin göstərişi ilə həyata keçirilmişdir.

Bildiyimiz kimi, XIX əsrin sonları, XX əsrin ilk illərində Qafqazda demokratik fikrin inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdı. Demokratik fikrin, ictimai-siyasi hərəkatın geniş vüsət aldığı bu dövrdə mütərəqqi Azərbaycan ziyalıları də hər şeydən əvvəl ümummilli məsələlər ətrafında geniş müzakirə açmışdılar. Bu mütərəqqi ziyalılar arasında milli birlik, milli şüur, milli dil məsələləri aktual bir problem şəklini almışdı. Bu dövrdə xalqımızın və dilimizin adı məsələsi ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdi.

Məlumdur ki, ilk Azərbaycan dilli milli mətbuat orqanı olan “Əkinçi”də hələ ümmətçilik şüuru hakim idi. “Müsəlman”, “Qafqaz müsəlmanları”, “milləti-islam”, “müsəlman milləti”, “islam tayfaları” kimi anlayışlar sırf ümmətçilik prinsiplərinə əsaslanırdı. Amma Mirzə Fətəli Axundzadənin və Həsən bəy Zərdabinin maarifçilik fəaliyyətləri nəticəsində XIX əsrin 80-90-cı illərindən din və millət anlayışları bir-birindən fərqləndirilməyə başlanmışdı.

“Müsəlman”, “türk”, və “azərbaycanlı” anlayışlarının fərqli məzmun daşdıqları etiraf edilirdi. Bu dövrdə din və millət məfhumlarını bir-birindən ayırmağı bacaran adamlar mətbuatda, mədəni mühitdə görünməyə başladı. Həsən bəy Zərdabi bu adamların önündə gedənlərdən idi. O, “Ziya” qəzetində çap olunmuş məktubunda dərslər kitablarında uşaqlara millətin adını öyrətməyi, onlarda milli şüuru oyatmağı məsləhət görürdü (16, 78).

“Kəşkül” qəzeti bu dövrdə publisistik şəkildə Azərbaycan məsələsinə diqqəti yönəltmişdir (14, 514).

Qəzetin redaktoru Kamal Unsizadə öz xalqı üçün millət məfhumunun məzmununu aydınlaşdırmağa, dəqiqləşdirməyə çalışırdı. Qəzetdə “Azərbaycanlı” imzası ilə nəşr olunmuş “Avam gəzmək, yuxu yatmaq mı dedin?” adlı məqalədə Tiflis vağzalında bir nəfər xarici ilə azərbaycanlının dialoqu təsvir olunurdu. Xarici, azərbaycanlıdan hansı millətə mənsub olmasını soruşur. Azərbaycanlı müsəlmanam - deyərək cavab verir. Xarici isə bu cavabla razılaşmayıb “millət ayrı, din ayrı, bildim, dininiz islamdır, ancaq istərdim biləm, millətiniz nədir? - deyərək təkrar ondan millətini soruşur. Azərbaycanlının cavab verə bilmədiyini gördükdə xarici: “Sizin millət Azərbaycanlıdır” - deyərək onun Azərbaycan millətinə mənsub olduğunu başa salır. K.Ünsizadə ilk dəfə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “ümmət” və “millət” anlayışlarının fərqli məzmununa malik olduğunu, öz həmvətənlərinin milliyyətinə görə islam milləti, müsəlman deyil, “Azərbaycan milləti”, azərbaycanlı olduqlarını onlara qəzet tribunasından izah etməyə çalışmışdı. Sonrakı dövrlərdə Ü.Hacıbəyli, N.Nərimanov, Ö.F.Nemanzadə, C.Məmmədquluzadə kimi görkəmli qələm sahibləri də milli mənsubiyyətlə dini mənsubiyyətin fərqləndirilməsinin, terminlərin düzgün

işlədilməsinin zəruriliyini təkidlə irəli sürür, müsəlman dili ifadəsinin yanlış olduğunu göstərirlər.

Yeri gəlmişkən gərəkli türkçü, “dildə, fikirdə, işdə birlik” düşüncəsinin müəllifi İ.Qaspıralı da “Can və həyat məsələsi” məqaləsində Rusiya imperiyasının rəsmi dövlət idarələrində türk deyil, tatar adının işlədilməsinə qəti şəkildə etiraz edirdi (Tərcüman, 11 dekabr 1909, №50). Hətta Xəlil Xasməmmədov Dumanın müvafiq komissiyasının doğma dildə təhsilə icazə ilə bağlı iclasında “tatar” yox, “türk” kəlməsi işlədilməsi təklifini irəli sürmüş, erməni, gürcü və rusların daxil olduğu komissiya üzvləri “türk” kəlməsinin “pantürkizm”ə xidmət edəcəyindən qorxub bu təklifi rədd etmişlər (29, 138).

Dini mənsubiyyətlə milli mənsubiyyətin fərqli məfhumlar olduğuna əsaslanıb görkəmli maarifçi xalqı dinin adı ilə deyil, etnik adı ilə adlandıрмаğın daha doğru olacağını irəli sürür. Müəllif oxucuya sual verir: Bizi necə adlandırmalı? Məsələnin tarixinə qısa nəzər salaraq o göstərir ki, bizi qonşularımız, xüsusilə fars və ermənilər “türk” adlandırırlar, amma bu termini ruslar daha çox osmanlı türklərinə aid edirlər. “Tatar” adlandırmaq olmaz, çünki bu söz bizdə mənfi mənada işlənir. M.Şahtaxtı azərbaycanlıların “tatar” adlandırılması üzərində daha ətraflı dayanaraq göstərir ki, son vaxtlar Zaqafqaziya müsəlmanlarına onların dinlərinə görə yox, xalqlarına görə ad verməyə çalışaraq Zaqafqaziya islam əhlini Qafqazda rus dilində “tatar” adlandırmağa başlamışdılar. Amma bu yeniliyi heç cür uğurlu hesab etmək olmaz. Zaqafqaziya məhəmmədilərinin danışdığı dil tatar dili deyil, türk dilidir ki, o da öz növbəsində əsas dialektlərə ayrılır: osmanlı, səlcuq və azərbaycanlı türkcələri.

Müəllif fikrinə davam edərək göstərir ki, Zaqafqaziya müsəlmanlarının “tatar” adlandırılması təcrübəsinin yerinə düşmədiyi Bakıda da hiss olunur. Burada daxili quberniyaların tatarları ilə daha yaxşı tanış olan ruslar başqalarından tez hiss edirlər ki, Zaqafqaziya türkü ilə daxili quberniyadan olan tatar arasında nə qədər böyük fərq var: dilində, görkəmində, qanunlarında, adətlərində. Buradan da o irəli gəlir ki, Zaqafqaziya islam əhlini “fars” adlandırırlar. Əlbəttə ki, belə adlandırına da yerinə düşür. Əgər Zaqafqaziya türkü tatar deyilsə, heç fars da deyildir. Xalqlar bir-birindən dillərinə görə fərqlənirlər. Türk dili ilə fars dili öz aralarında tamamilə fərqlidirlər.

M.Şahtaxlı təkidlə göstərir ki, Zaqafqaziya müsəlmanlarını “tatar” adlandırmaq həm də ona görə düzgün deyil ki, bu müsəlmanların nə özləri, nə də onların yaxın qonşuları: farslar, osmanlılar, kürdlər, nə də ermənilər onları bu adla adlandırmayıblar və heç bir başqa ad haqda eşitmək belə istəmirlər. Düzünü desək, bu hətta onları təhqir də edir. Tamerlanın hücumları zamanından “tatar” adı monqol işğalçıları tərəfindən qarət edilmiş bütöv Asiyada acıqla və nifrətlə çəkilir (25, 424).

Alim mülahizələrini davam etdirərək tərəddüdlə də olsa “azərbaycanlı” terminindən bəhs edərək yazır: “Bizim xalqı “azərbaycanlı” adlandırmaq düzgün olmazmı, hansı ki, indi etnoqrafiya və dilçilikdə bu kəlmə işlənir və nə vaxtsa dünyanın rəsmi dairələri də bu termini qəbul edəcəklər” (25, 239).

Bəzən müəllif bu sahədə axtarışını davam etdirib orientalizmin təsiri ilə Cənubi Azərbaycan üçün “türkü”, Şimali Azərbaycan üçün “Qafqaz” tatarları terminindən istifadə edir. 1902-ci ildə nəşr etdirdiyi əlifbaya aid kitabçasında isə “azəri türkü” terminini işlədir (25, 424).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetində nəşr etdirdiyi “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?” adlı məqaləsində alim “azərbaycanlı” termini üzərində dayanır. Bu terminin elmi cəhətdən əlverişli olduğunu qeyd edir (6, 29).

1923-cü ildə yeni əlifba ilə əlaqədar yazısında da müəllifin artıq tam şəkildə “azərbaycanlı” termininə üstünlük verdiyini müşahidə edirik.

M.Şahtaxlı, eyni zamanda, dilimizin adı haqqında da araşdırma aparmış və əldə etdiyi qənaətləri mətbuatda yazılı şəkildə ifadə etmişdir. Belə ki, “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?” məqaləsində müasir dövrdə məqbul hesab edilən “Azərbaycan dili” terminini Şahtaxlı hələ o zaman bütün uyğun variantlar içərisində ən məqsədəuyğun variant hesab etmişdir. O yazırdı: “...yaxın zamanlara qədər Zaqafqaziya islam əhlini rus dilində “müsəlman” adlandırırdılar. Bu anlayış altında təkcə islam dininə sitayiş edənləri yox, ümumiyyətlə türk dilində danışan Rusiya Zaqafqaziyasının əhalisini nəzərdə tuturdular. Dinlərinə görə müsəlmanların belə adlandırılması müsəlmanların özlərindən qaynaqlandır. Çünki onlar indiyə qədər milli dil və din anlayışlarını itirib öz xalqlarını və öz dillərini “müsəlman” adlandırırlar.

Zaqafqaziya müsəlmanlarını “azərbaycanlılar”, onun dilini isə “Azərbaycan dili” adlandırmaq çox yerinə düşərdi. Böyük bir hissəsinin İrandan Rusiyanın payına düşmüş Adərbedjan (Azərbaycan) mahalı - indiki Zaqafqaziyadır, əhalisi də türk xalqıdır. Onları həm Şərqi yazıçıları, eləcə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq “Azərbaycan türkləri” adlandırırlar. Gündəlik həyatımızda xalqın adını və dilinin adını iki sözlə ifadə etmək rahat deyil: məsələn, azərbaycanlı türk və yaxud adərbedcanlı türk dili. Ona görə də Zaqafqaziya müsəlmanlarını “azərbaycanlı”, Zaqafqaziya türk dilini isə “tatar dili” əvəzinə, “Azərbaycan dili” adlandırmaq məqsədəuyğun olardı” (25, 232).

Göründüyü kimi, görkəmli maarifçi və publisist M.Şahtaxtı dilimizin bu günkü adını hələ XIX əsrin sonlarında müdrik bir şəkildə müəyyən etmişdir. Ona görə də M.Şahtaxtlının zəngin dilçilik irsinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi dilçiliyimiz qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

2.2. M.Şahtaxtı və dil tədrisi məsələləri.

Ana dili millətin milli mənəvi dəyərlərindən, onun milli varlığını təmin edən, şərtləndirən mühüm amillərdən biridir. Azərbaycan dilinin tarixi çox qədim olsa da, onun kütləvi şəkildə rəsmi dil kimi işlədilməsi, məktəb və mədrəsələrdə oxudulması, tədris vasitəsi kimi istifadə edilməsi son əsrlərdə həyata keçirilmişdir. 1813-cü və 1828-ci illərdəki Rusiya və İran arasında bağlanan müqavilələr, Azərbaycanın bölünməsi hadisəsi dilimiz və mədəniyyətimiz, siyasi keçmişimizin tarixində böyük bir faciə oldu. Bu siyasi gəlişmələr ümumxalq dilimizin yazı dili kimi istifadəsini xeyli ləngitdi. Bununla belə, heç olmasa, şimalda XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Qafqazın bir sıra bölgələrində ana dilində məktəblər açılmağa başlamışdı. Molla Pənah Vaqif, Mirzə Şəfi Vəzəh, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmmədtəği Sidqi kimi görkəmli maarif fədailəri böyük əziyyətlər bahasına Azərbaycan dilində məktəblər açıb uşaqlara təlim-tərbiyə vermişlər. Lakin bunlara baxmayaraq, Azərbaycanda XIX əsrə qədər tədris müəssisələrinin əksəriyyəti əsasən mollaxana və mədrəsələrdən ibarət olmuşdur.

Çar Rusiyası öz işğalçı siyasətini türk-müsəlman xalqları arasında genişləndirmək üçün yerli məmur və çinovniklər hazırlamaq məcburiyyətində qalmışdı. Bu məqsədlə imperiyanın şərq bölgələrində Türkmənçay müqaviləsindən sonra qəza məktəblərinin açılması haqqında çar fərman vermişdi. Bu fərmana uyğun olaraq 1830-cu ildə Şuşada, 1831-ci ildə Şəkiddə, 1832-ci ildə Bakıda, 1833-cü ildə Gən-cədə, 1837-ci ildə Naxçıvan və Şamaxıda dövlət tərəfindən qəza məktəbləri açıldı. Bu məktəblərdə başqa fənlərlə birlikdə Azərbaycan dili də tədris fənləri sırasına daxil edilmişdi. Bu göstərişə baxmayaraq, qəza məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisinə xor baxılırdı. Bu zaman rus məktəblərində Azərbaycan dilini öyrənməkdən məqsəd yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yerli əhalini yaxşı idarə edə bilmək üçün kadrlar hazırlamaq idi. M.F.Axundzadənin böyük səyləri nəticəsində onun ölümündən az sonra, yəni 1879-cu ildə Qori seminariyasının nəzdində Azərbaycan şöbəsinin açılması Azərbaycan xalqının gələcək maarifi və məktəb sisteminin qaydaya salınması işində çox böyük təkan oldu. Bunun nəticəsində XIX əsrin sonlarına doğru regionda yavaş-yavaş ilk yeni üsullu məktəblər açılmağa başlayır. Bu məktəblərə üsuli-cədid məktəbləri deyilirdi. Bu işin genişlənməsində, xalq arasında yayılmasında XIX əsrin sonlarında nəşr olunan mətbuat orqanları, C.Ünsizadə, H.Zərdabi, M.Qənizadə, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov, M.Şahtaxtı, M.Sidqi, C.Məmmədquluzadə kimi maarifçi-demokrat ziyalılarımız XIX əsrin sonları XX əsrin ilk illərində Azərbaycanda ana dilində tədrisin tətbiqi istiqamətində böyük və ciddi işlər görmüşlər.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilçilik elminin təşəkkül tapması, formalaşması da elə bu dövrə təsadüf edir. Bu dövr Azərbaycan xalqının həyatında milli oyanış, dirçəliş dövrü kimi də xarakterizə edilir. Belə ki, rus-yapon müharibəsi, ardınca 1905-ci il inqilabı bu keyfiyyət dəyişikliklərinə güclü təkan oldu. XIX əsrdə A.Bakıxanovun, M.Kazımbəyin, M.Əfşarın, M.Qənizadənin əsərləri meydana çıxmışdısa, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türkcəsində tədrislə bağlı əsərlərin yazılıb nəşr edilməsi bir ehtiyac, zərurət halını almışdı. Belə ki, M.Mahmudbəyovun “Birinci il” dərsliliyi 1909-cu ildən 1918-ci ilə qədər 9 dəfə, Qori müəllimlər seminariyasının müəllimi A.O.Çerniyayevskinin “Vətən dili” dərsliyi 1881-1910-cu illər arasında 29 dəfə nəşr olunmuşdur. M.Şahtaxtlının Azərbaycan

əlifbasına aid yazdığı vəsait müxtəlif adlarla yeddi dəfə nəşr edilmişdi. Bu dövrün ən səciyyəvi cəhəti həmin dərslik və dərs vəsaitlərinin Azərbaycan dilində çap olunmasının ibarət idi.

Bütün ziyalılar Azərbaycan dilində material (istər elmi-kütləvi, istər bədii əsər olsun) oxumaq istəyirdi. Bu meyl, tendensiya dövrün mədəni nailiyyətlərindən biri idi. XX əsrin əvvəllərində dilçiliyə xas cəhətlərdən biri də daha praktik məqsəd daşıyan əsərlərin çap olunması idi. Bu dövrün Azərbaycan dilçiliyi qarşısında aşağıdakı məsələlər dayanırdı: ədəbi dilin norması, imla, əlifba, tərcümə dili və s. (33, 158).

M.Şahtaxtlının başçılığı ilə müəlliflər qrupu (İrəvan məktəb müəllimləri Mirzə Qəmərinski, Nərimanbəyov, Rəcəbov, Qazıyev, Şəfibəyov, Cəfərbəyov və Mirzə Ələkbər Mirzə Abdulla oğlu) bəzi mənbələrdə tarixi 1911 göstərsə də 1907-ci ildə Tiflisdə “Ana dili” (“əvvəlinci kitab” adlandırılan I hissə) adlı dərslik nəşr etdirmişlər (30).

Böyük maarifçi demokrat M.Şahtaxtlının publisistik yaradıcılığında da pedaqoji məsələlər, xalqın savadlanması, məktəb və tədris məsələləri önəmli yer tutur. Bu sahədə XIX əsrin 80-ci illərində rus mətbuatında imzası yaxşı tanınan M.Şahtaxtlının publisistik fəaliyyəti xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Şahtaxtlı təlimin yeganə yolunu ana dilində Azərbaycan kitablarını oxumaqda görürdü. O, belə hesab edirdi ki, təlimin ana dilində olan sadə kitablardan başlanması şagirdlərdə həvəsi söndürməz, əksinə onlarda ana dilində oxunan kitablara marağı artırmış olar. Buna görə də Şahtaxtlı uşaqlarda oxuya həvəs oyatmaq üçün şifahi xalq yaradıcılığından da istifadə edilməsini faydalı hesab etmişdir. O, şifahi xalq yaradıcılığının ağızlarda gəzən, xalqın aqlını və ictimai həyatını öyrənən zəngin bir mənbə olduğunu qeyd etmişdir. Bu mənbədə dərin məzmunu malik olan nağıllar, hekayələr, zərb-məsəllər, atalar sözləri, nəsihətlər toplanmışdır. Buna görə də Şahtaxtlı məktəblərdə bunlardan qiraət üçün vəsait kimi tərtib edilməsini faydalı hesab edirdi.

Beləliklə, ana dili təlimi ideyasının inkişafında, xüsusilə də onun təcrübi olaraq həyata keçirilməsi işində M.Şahtaxtlının böyük əməyi olmuşdur. O həm də nəzəri məqalələri ilə ana dilinin təlim və tərbiyəvi rolunu müdafiə və inkişaf etdirmişdir.

Alim hər şeydən əvvəl, bu yazı sistemində sait səsləri bildirən üç hərfi işarənin olduğunu və bunun da türkcənin sait sistemini ifadə etmək üçün çox yetərsiz olduğunu qeyd edərək göstərir ki, saitlər üçün hərfi işarələrin həddindən artıq az olmasının elə özü onu deməyə əsas verir ki, bu əlifba öz vəzifəsinin öhdəsindən gəlməyə tamamilə qabil deyildir. Bu əlifbada təkcə sait səsləri bildirən xüsusi hərfi işarələrin olmamasını müəllif ərəb əlifbasının ciddi nöqsanı, ən böyük qüsuru hesab edir.

Samit səsləri ifadə edən hərfi işarələrin həddindən artıq olması, əksəriyyətinin müxtəlif məqamlarda müxtəlif şəkillərdə yazılmasını da yazı, savadlanma üçün qüsurlu hesab edir. Müəllif bu əlifbanın çətinliyi üzündən, hətta savadlı adamların sözün tələffüzünü əzbər bildiyini, bu səbəbdən alınma, əcnəbi söz və terminlərin oxunuşunun böyük problem yaratdığını da nəzərə çatdırır. Müəllif Ərəb əlifbasının keyfiyyət baxımından da nöqsanlara malik olduğunu, qrammatik quruluşda qəliz təsriflənmə, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmə xüsusiyyətləri olduğunu nəzərə çatdırır. Böyük ədib Avropa orientalistlərinin qəliz ərəb əlifbası haqqında görüşlərini də qeyd etməyi unutmur. Onların fikrincə, ya bu əlifba sadələşdirilib islah olunmalıdır, ya da ondan imtina edilib başqa əlifbadan istifadə edilməlidir.

Böyük ədib ərəb dilinin və əlifbasının qəlizliyini türkcənin sadə və asanlıqı ilə qarşılaşdırır, müqayisə edir. Məqalədə tədris zamanı böyük çətinlik törədən ərəbcəyə nisbətən türkcənin tez mənimsənilə bilən, asan yadda qalan lüğət tərkibi, söz sırası, onun qrammatik quruluşu haqqında geniş məlumat verilir. Müəllif onu da qeyd edir ki, Azərbaycanda yazı işlərində farscadan istifadə olunmasına baxmayaraq, xalq arasında ünsiyyət vasitəsi, danışiq dili ancaq türkcədir. Müəllif təəssüflə qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin xalq arasında işlənmə dairəsinin geniş olmasına baxmayaraq, o, hələ də kitab dili, yazı dili, ədəbi dil halına düşməmişdir. Burada ərəb əlifbasının türkcənin səs quruluşuna uyğun gəlməməsinin də rolu olduğunu qeyd edən müəllif buna baxmayaraq, bütün məktəblərdə farscanın həm nəsr, həm də nəzm nümunələri asanlıqla, lüğətsiz, hazırlıqsız birbaşa türkcəyə çevrilməsini nəzərə çatdırır. Farsca yazılan bu əsərlərin çoxunun da müəllifi türklərdir, onlar öz fikirlərini türkcə düşünmüş, sonra hazır fikri, ideyanı farscaya çevirmişlər. Müəllif Qafqaz və Azərbaycanda türkcənin yerinə məktəblərdə farscanın işlədilməsinin səbəbini bir də

aşağıdakı amillə bağlayır: “Oz fikrini türkcə ifadə etməkdə çətinlik çəkən türk müəlliflərini farsca yazmağa məcbur edir, həm də ictimai həyatda gündəlik özünü göstərən gərək deyilmiş kimi yeniliyə biganəlik, heç bir şeyin səbəbinə, əsasına fikir verməmək kimi Şərq ətaləti onları buna sövq edir” (25, 254).

Bu geniş təsvirlərdən sonra azərbaycanlı yeniyetmənin heç vaxt ana dilində kitab və ya məktub görmədiyini də nəzərə çatdıran müəllif bu geniş həcmli silsilə məqaləsinin sonunda Rusiya imperiyasında Azərbaycan türklərinin təlim-tərbiyəsi, maarifi üçün tövsiyə mahiyyətli tezis və düşüncələrini irəli sürmüşdür.

Böyük maarifçi 8 il şərq üslubunda köhnə sxolastikanın fars dilində tədrisinin azərbaycanlı gənclərin maariflənməsi üçün heç bir kömək və əhəmiyyəti olmadığını, halbuki bu müddətdə üsuli-cədid məktəblərində tam gimnaziya kursu keçildiyini göstərərək bu istiqamətdə Qori müəllimlər seminariyasının, onun İrəvan şöbəsinin mühüm işlər gördüyünü, türklər arasında maarifçiliyi inkişaf etdirdiyini göstərir.

Ona görə də Azərbaycanda maarifin bərpadə şəkllə düşməsinin ətraflı təsvir və təhlilini verən silsilə məqalənin sonunda müəllif: “Bəs yaxşı Azərbaycan xalq məktəbini yaratmaq üçün nə lazımdır?” - sualını qoyur və bu məqsədlə öz təkliflərini maddələr halında sıra ilə təqdim edir:

1. Məktəblərimizin yeni üsulla tədrisə keçməsi ilə xristian məktəblərində olduğu kimi əqli və mənəvi nəticələrə nail ola bilərik.

2. Azərbaycan məktəblərində heç olmazsa ibtidai təhsil ana dilində tədris edilsə, müsbət nəticələr əldə edilə bilər. Çünki dil məktəbdə verilən elmi anlayışlarla tanış olmağın vasitəsidir. Şagird sahib olduğu ana dili ilə birbaşa dərslərlərin məzmunu ilə tanışlığa keçir.

3. Elementar və məqsəduyğun Avropa stilində (üsuli-cədid məktəbi) Azərbaycan məktəbinə malik olmaq üçün rus məktəblərindəki uyğun dərslərləri ruscadan Azərbaycan dilinə tərcümə etmək lazımdır.

4. Uşaqlarda oxumağa həvəs və maraq yaratmaq üçün hələlik ancaq xalq arasında şifahi şəkildə mövcud olan zəngin nağıl, bayatı, atalar sözləri və zərb-məsəlləri, tapmacaları, hikmətli söz və ifadələri toplayıb oxu kitabı olaraq çap edib

istifadə etmək. Bu nümunələr pedaqoji nailiyyətləri ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının mənəvi-ictimai həyatının öyrənilməsi üçün zəngin material verir.

5. Bu məktəblərdə işləmək üçün yeni tədris üsulunu mənimsəmiş müəllimlər lazımdır.

6. Ərəb əlifbası islah edilməlidir. Qeyri-ərəb xalqlarının dillərindəki səsləri ifadə edən milli hərflər bu əlifbaya əlavə edilsə, bu ərəb mənşəli türk əlifbası hərflərin sayına görə zənginləşər, sözlər aydın və sərbəst yazılar.

Maarif işinə daha yaxından kömək etmək məqsədilə böyük maarifçi mütəfəkkir Tiflisdə “Sövti Şərq əlifbası” adlı bir kitab da yazmışdır. Təsadüfi deyil ki, M.Şahtaxtlı 1902-ci ildə nəşr etdirdiyi həmin əsəri bilavasitə maarifə xidmət etdiyinə görə A.Abdullayev onu qrammatika dərslisi adlandırmış və dərslər vəsaiti kimi əsərin məziyyətlərindən bəhs etmişdir (1, 243).

Qabaqcıl ziyalı və dilçi Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Parisdə yaşadığı müddətdə belə yeni əlifba yaratmaq fikrindən nəinki əl çəkmiş, əksinə, onunla daha ciddi şəkildə məşğul olmağa başlamışdı. Beləcə o, yazı mədəniyyətimizdə özünə dərin kök salmış ərəb əlifbasına qarşı çıxmış, XIX əsrin 70-ci illərindən başladığı yeni əlifba yaratmaq uğrunda mübarizəni elmi metodlarla daha geniş miqyasda davam etdirmişdi.

Parisdə olarkən zəngin material toplayan Məhəmməd ağa Şahtaxtlı fonetik prinsiplərə dayanan “Sövti şərq əlifbası” risaləsini, kitabçasını yazmış və onu 1902-ci ildə Azərbaycan, rus və fransız dillərində çap etdirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, elə həmin kitabçada müəllif qeyd edirdi ki, Fransadan üç aydır ki, qayıtmışam (25. 412).

M.Şahtaxtlının bu kitabı onun hərtərəfli biliyə malik dilçi olduğunu, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini hərtərəfli şəkildə bildiyini, dil tədrisi metodikasına yüksək şəkildə bələd olduğunu açıq şəkildə göstərir.

Görkəmli ədib və maarifçi Məhəmməd ağa Şahtaxtlı əsərin başlanğıcında əlifba və yazımızı təkmilləşdirməyin, fonetik sövti yazıya keçməyin zəruriliyindən bəhs edərək yazır: “Bəndələri dəxi istemalımızda bulunan ərəb əlifbasını məxəz edib Şərq üçün fonetik bir əlifba tənzim etmişəm ki, onun vasitəsilə ərəbi, farsı və türki kəlmələrin hamısını dildə deyilən kimi yazmaq mümkündür”.

Daha sonra müəllif fikrinə davam edərək göstərir ki, Şərq adətinə görə bizim yazımız sağdan sola yazılır və oxunur. Nöqtələr yerinə mən hürufün əşkali-əsasiiyyəsinə təzə cızıqlar əlavə edib hər hərfə özünəməxsus bitişik bir şəkil vermişəm. Bizim hürufun mətbu heyətləri ilə yazma şəkilləri arasında əsasi təfəvüt yoxdur. Nə yazıda, nə basmada bir-birinə yapışdırılmazlar. Rusların və ümum avropalıların işlətdikləri duru mürəkkəb və elastik qələmlə bizim xətt daha asan yazılır. Bizim hürufun hamısı- nın boyu birdir (25, 382).

Məhəmməd ağa Şahtaxtli bu kitabçada tərtib etdiyi yeni əlifbanı bütünlüklə vermişdir. 49 hərfi işarəni ehtiva edən bu layihə müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, sait və samit səslər olmaqla iki qismə ayrılır.

Ərəb əlifbasından fərqli olaraq yeni fonetik əlifbada sait səslərin qrafikası tətbiq edilərək sözlərin tərkibində işlədilmiş, hər səsin və ya hərfin yazı qaydaları göstərilmiş, hər səsin tələffüzünə dair ətraflı izahatlar və nümunələr verilmişdir.

Eyni zamanda alim yeni əlifba layihəsi tərtib edərkən səslərin Azərbaycan dilində tələffüz qaydalarını da nəzərə almışdır. Müəllif dönə-dönə qeyd edir ki, burada səsin fonetik xüsusiyyətləri, onun tələffüz qaydaları, danışıda deyilməsi, işlənilməsi məsələləri əsas götürülmüşdür. Görkəmli maarifçi yeni əlifba layihəsinə rus və fransız dillərində izahat verməklə kitabın başqa ölkələrə yayılmasına, rus və fransa xalqlarının tanış olmasına çalışmışdır.

Ədib sadə və asan mənimsənilə bilən əlifbanın xalq kütlələrinin mədəni inkişafında, onun maariflənməsində mühüm rol oynadığını belə izah etmişdir: “Bizdə ən sadə xalq kütləsi belə bu silinməz həqiqəti dərk etməyə başlamışdır. Biz mədəniyyət olmadan yaşaya bilmərik. Mədəniyyət isə türk dili əlifbasının köməyi olmadan bizim üçün fəthedilməzdir. Bu sonuncunu biz ərəb əlifbasını müasir anlayışlar əsasında münasib əlifba ilə dəyişmədən əldə edə bilmərik” (25, 425).

Müəllifin fikrincə, məsələ heç də bəzi tənqidçilərin düşündüyü kimi sadə və formal xarakter daşımır. Yeni xəttin sağdan-sola yazılmasını göstərən tənqidçilərə isə cavabında bildirirdi ki, əlifbanın istiqaməti heç bir mədəniyyət, maarif gətirmir. Avropa 500 il ərəblərin verdiyi qida ilə yaşayıb. Halbuki o vaxt da xristianlar soldan sağa, müsəlmanlar isə sağdan sola yazırdılar

Ümumiyyətlə, yeni əlifbanın cəmiyyət arasında müqavimətlə qarşılanması alimi ruhdan salmadı. O bilirdi ki, əlifba mübarizəsi tarixdə yeni hadisə deyildir. İlk elmi ədəbiyyat tariximizin müəllifi görkəmli tənqidçi F.Köçərli bu baxımdan haqlı olaraq yazırdı: “bu əlifbanın natamam və fonetik cəhətdən qüsurlu olması onların cəmiyyətin tələbatı ilə ayaqlaşmamasına da söz ola bilməz. Əksinə, burada günah yeni ideyaları, yeni tərəqqi meyllərini qavramaq üçün hazır olmayan bacarıqsız, yuxulu, süst cəmiyyətin üzərinə düşür (41).

Müəllif kitaba əlavə etdiyi “Fonetik Şərq əlifbası barədə izahedici qeydlər” (“Poyasnitelnaya zapiska o fonetiçeskoy vostoçnoy azbuke”) adlı (rusca və fransızca) qeydlərində fonetik əlifbanın əhəmiyyətindən, onun dilin səs quruluşunun ifadə edilməsindəki rolundan bəhs edir, bunun Qərbi Avropada xarici dilləri öyrənmək üçün yazılan ən yaxşı dərsliklərdə tətbiq olunduğunu, bunun ardınca, hətta bu üsuldən ana dili təlimində də istifadə olunduğunu göstərir (25, 425).

III FƏSİL.

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLININ XX ƏSR YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. “Şərqi-Rus”da ədəbi dil, ortaq türkcə və türkologiya məsələləri.

XIX əsrin sonlarında Çar Rusiyasında milli zülm yüksək həddə çatmışdı. Millətlərin maariflənməsi üçün, öz milli şüurunu inkişaf etdirməsi üçün kiçik tərpənişlərin belə qarşısı çar məmurları tərəfindən amansızlıqla kəsilirdi. Mütləqiyyət üsul-idarəsi ölkədə mövcud olan başqa millətləri, xüsusilə türk və müsəlmanları ruslaşdırmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. “Əkinçi”, “Kəşkül” və “Ziya” kimi qəzet və jurnallar bağlandıqdan sonra Azərbaycan dilində bir dənə də olsun mətbuat orqanı qalmamışdı. Məhz bu dövrdə maarifçilik ideyaları təbliğ edən Azərbaycan ziyalıları iki qismə - rus mətbuatını özləri üçün fəaliyyət meydanı seçənlərə və Türkiyə, İran, Hindistan və Misirdə çıxan mütərəqqi qəzetlərdən bir tribuna kimi istifadə edənlərə bölünmüşdü. I qismə daxil olan M.Şahtaxtı, F.Köçərli, R.İsmayılov, E.Sultanov, Ə.Kəngərli və başqaları “Peterburqskie vedomosti”, “Moskovskie vedomosti”, “Novoe vremya”, “Novoe vrozjdenie”, “Qafqaz”, “Tiflisskiy listok” və sair mətbuat orqanlarında, digər qismə mənsub olan M.T.Sidqi, M.Qənizadə kimi ziyalılar isə “Həblülmətin” (Kəlkəttə), “Sürəyya” (Qahirə) və sair qəzetlərdə çıxış edirdilər.

Dövrün mədəni nailiyyətlərindən biri də mətbuatın yaranması və inkişafıdır ki, bu da bilavasitə milli ədəbi dilin müəyyənələşməsinə güclü təkandır (13, 179).

1903-cü il martın 30-da xalqımızın mədəniyyəti tarixində, mətbuatımızın tarixində ziyalılarımızın çoxdan bəri həsrətlə gözlədikləri əsrin ilk milli mətbuat nümunəsi meydana çıxdı. “Şərqi-Rus” qəzetinin ilk nömrəsi işıq üzü gördü.

“Şərqi-Rus” qəzetinin elə birinci nömrəsində dil məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki dil məsələsi siyasi məsələlərin tərkib hissəsi idi, dil uğrunda mübarizə millət, vətən, torpaq-su-çörək üçün mübarizə idi (13, 181).

Mətbuat da ana dili, milli ədəbi dil uğrunda mübarizənin ən fəal tribunası oldu. Qəzetin I nömrəsindəki “Dilimizdən bir qaç söz” məqaləsi də “Şərqi-Rus”un dil siysəti, onun bu sahədəki izləyəcəyi yol haqqında aydın fikir yaradır. Bu məqalə əslində böyük demokrat ədibin türkoloji görüşlərinin əsas prinsiplərini təşkil edir. Burada ədib, hər şeydən əvvəl, türkoloq V.Radlova əsaslanaraq Çindən Misirə qədər bir ərazidə yayılmış türklərin vahid bir dildə danışdığını vurğulayaraq bu dilin Azərbaycan ləhcəsinin İran və Qafqazda yaşayan türklərin dili olduğunu göstərir. Azərbaycan türkcəsinin mövqeyindən bəhs edərək onun çox yayqın olduğunu qeyd edərək bunu bu dilin Anadolu türklərininki ilə eyni olması ilə əsaslandırır. Azərbaycan və Anadolu ləhcələrinin müxtəlif dialekt və şivələrə ayrıldığını göstərərək dilin inkişafı nəticəsində bunlardan birinin ədəbi dil kimi seçildiyini qeyd edir. Bununla əlaqədar alim İstanbul dilinin (Osmanlı ədəbi dilini nəzərdə tuturdu) süni bir dil olduğunu və türklüyə dəxli olmadığını, ərəb-fars leksik vahidləri ilə zibilləndiyini önə çəkir, hətta bunun qrammatik quruluşa da sirayət etdiyini nəzərə çarpdırır. Bir türkün bir Avropa dilini öyrənməsinin İstanbul dilini öyrənməkdən asan olduğunu yazır.

Müəllif türk sözləri dura-dura onun yerinə ərəb-fars sözlərini işlətməyi tənqid edir və qəzetdə buna qətiyyənlə yol verilməyəcəyini və bunların türk tərkibilə işlədilməyəcəyini oxucularına xəbər verir. Bir bədəndə iki ruh ola bilmədiyi kimi bir dildə də iki qrammatik qanunun olmadığını vurğulayır.

Qəzetin bu nömrəsində diqqəti cəlb edən ikinci məqalə əlifba və yazı məsələsinə həsr olunmuşdur. “Məhəmməd ağa xətti” adlanan məqalədə Azərbaycan maarifçilərinin XIX əsrin ortalarından başlayaraq diqqət mərkəzində olan əlifba məsələsindən bəhs olunur. Əslində mövzu dil quruculuğu məsələsi olsa da, nəticə etibarilə ədəbi dil normasının müəyyənliyinə xidmət etdiyindən əlifba mübahisələri də geniş mədəni dairələri əhatə edir. Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik sistemində uyğunsuzluğunu M.F.Axundzadənin ardınca əməli şəkildə qaldıran M.Şahtaxtı olmuşdur (13, 189).

Qəzetin bir neçə nömrəsində silsilə şəkildə çap olunan bu yazılarda müəllif ərəb əlifbasının türk tələffüzünü tam şəkildə ifadə etmədiyini, əksinə, sait hərflərin çox az olduğu bu əlifbada samit səsləri ifadə edən hərflərin çox olduğunu göstərir. O da

ustadı Mirzə Fətəli kimi ərəb əlifbasının islahından başlayır: nöqtələri atır və sait səslərin işarəsini verir. Şərq yazı sisteminə uyğun olmaq üçün sağdan sola yazıb oxumaq üsulu saxlanır; hərflərin çap nümunələri ilə əlyazma şəkli fərqlənmir; kəlmələrin yazılışında hərflər bir-birinə birləşmir; böyük və kiçik hərflər yoxdur, hərflərin hamısı bir boyda yazılır. Əlavə hərf işarələri üçün rəqəm işarələrindən istifadə edilir.

Məlumdur ki, qəzetin qarşıya qoyduğu əsas vəzifələrdən biri xalqın dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafına, maarifinin genişlənməsinə xidmət etməkdən ibarət idi. Dövrünün görkəmli maarifçisi, eyni zamanda qüdrətli dilçisi olan M.Şahtaxtı XX əsrin ana dilində çap olunan ilk mətbu orqanınca orta qədim dil, türklərin ümumi ünsiyyət vasitəsi haqqında araşdırmalar aparmış, fikir və düşüncələrini bu mötəbər tribunadan xalqa çatdırmağa hər vasitə ilə səy göstərmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqları arasında vahid orta qədim dilin zəruriliyi ideyası ilk dəfə XIX əsrin 80-ci illərində məşhur “Tərcüman” qəzetinin nəşri, görkəmli türkcü İsmayıl Qasımlı tərəfindən irəli sürülmüşdür. Ümumtürk ədəbi dili probleminin ortaya atılması təsadüfi olmamışdır. Bu məsələnin meydana çıxması hər şeydən öncə o dövrün tələbləri ilə şərtlənmişdi. Ruslaşdırma siyasətinin acı nəticələrinə sinə gərmək, türk millətinin milli varlığını qorumaq üçün İ.Qasımlı bu ideyanı, “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasını irəli sürmüşdü və bu ideyanın kökləri türk tarixinin dərinliklərinə gedib çıxırdı. Ümumtürk ədəbi dili türk dilinin qədim dövrlərində “türki” adını daşıyırdı və “türki” demək olar ki, XVII-XVIII əsrlərə qədər türk təfəkkürünün ifadə vasitəsi olmuş, getdikcə məhəlli şivələrə ayrılmış və bu prosesin dərinləşməsi nəticəsində tənəzzülə uğramışdır.

İlk dövrdə türkcülük sırf mədəni səciyyə daşıyırdı və türkcülər vahid qüdrətli türk mədəniyyəti formalaşdırmaq üçün vahid bir dilin milli dil olaraq qəbul edilməsini zəruri hesab edirdilər. Onların fikrincə, bu dil Osmanlı türkcəsi ola bilərdi. Çünki bu dil imperiya dili səviyyəsinə yüksəlmiş üçün başqa türk dilləri ilə müqayisədə müəyyən normalara malik olan ədəbi dil idi. İsmayıl bəy İstanbul şivəsindən qəliz ərəb-fars sözlərini atıb başqa türk şivələrindən aldığı kəlmələri bir araya gətirməklə yeni bir yazı dili yaratmış, bu dilə 33 il “Tərcüman”ı çıxarmış,

özünün “Xocayi-sibyan” dərslini, “Darürahət müsəlmanları”, “Gün doğdu” və s. romanlarını bu dildə yazmışdı.

Göründüyü kimi, ümumtürk ədəbi dilinə baxış məsələsində də iki cür yanaşma özünü göstərirdi. Birincisi, Əli bəy Hüseynzadə və həmfikirlərinin təklif etdiyi qəliz İstanbul yazı dilinin ümumtürk ədəbi dili olaraq işlədilməsi (14; 44).

İkincisi isə şair Məmməd Əmin Yurdaqulun əyani nümunələrini yaratdığı sadə xaiqın danışdığı Osmanlı türkcəsi, İstanbul türkcəsinin ortağ yazı dili olaraq işlədilməsi.

Beləliklə, İstanbul yazı dili məsələsi hələ XIX əsrdə qabaqcıl türk ziyalılarının diqqət mərkəzində idi. Yeganə yolun bu yazı dilinin sadələşdirilərək qəbul olunmasından ibarət olduğu irəli sürülürdü. Sonralar XX əsrin əvvəllərində məşhur türk ictimai xadimi, şair və filosofu Ziya Göyalp bu müzakirələri ümümləşdirərək çox doğru şəkildə yazmışdı: “Türkiyənin milli dili İstanbul Türkçesidir, buna hiç bir kuşku yok. Fakat İstanbulda iki türkçe var: biri konuşulan, fakat yazılmayan İstanbul ağzı, ötekisi yazılan, fakat konuşulmayan Osmanlı dilidir. Acaba, milli dilimiz bunlardan hangisi olacaktır?” (17, 48).

Onun fikrincə, yazı dili olmayan, ancaq şifahi danışiq dili şəklində işlədilən İstanbul şivəsini rəsmi şəkildə yazı dili etmək lazımdır. Ancaq bu şəkildə iki dillilikdən xilas olmaq mümkün ola bilərdi. Böyük mütəfəkkir bu məsələdə türkçülük cərəyanı tərəfdarlarının məhz həmin baxımdan haqlı olduqlarını yüksək qiymətləndirirdi: “Osmanlı dilini hiç yokmuş gibi bir tarafa bırakarak halk edebiyatına temel görevi yapan Türkçeyi milli dil saymak yeterliydi: işte, Türkçüler dilimizdeki ikiliği ortadan kaldırmak için bu temel ilkeyi kabullenmekle yetindiler: İstanbul halkının ve özellikle İstanbul hanımlarının konuştuğu gibi yazmak! Bu şekilde yazılacak İstanbul konuşma diline yeni dil, sonra güzel Türkçe, daha sonra yeni Türkçe adı verildi” (17, 34).

Onu da qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Rusiya kimi şovinst təfəkkürlü, türk xalqlarına kölə münasibəti bəsləyən bir imperiyada mətbuat səhifələrində türkçülük ifadəsini işlətmək, türkçülüüyü açıq şəkildə təbliğ etmək o qədər də asan bir iş deyildi.

Təbii ki, M.Şahtaxlı İ.Qaspıralı kimi Osmanlı türkcəsini türk dünyası üçün ümumi ünsiyyət vasitəsi, ümumi yazı dili olaraq qəbul edirdi. Amma eyni zamanda, qəliz ərəb-fars tərkib və ibarələri ilə anlaşılmaz şəkil almış Osmanlı dövlətinin rəsmi yazı dili olaraq işlədilən İstanbul şivəsini tənqid edirdi. Bu baxımdan “Şərqi-Rus” “Tərcüman”la eyni mövqedən çıxış edirdi.

Qəzet ümumrusiya müsəlman türkləri üçün ortaq ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyasını demək olar ki, öz üzərinə götürmüşdü. Buna görə də hələ birinci nömrədə elan etdiyi xəttə sadıq qalaraq qəzetə gələn məqalələri, redaksiya əməkdaşlarının publisistik yazılarını çox vaxt redaktə edərək cüzi imla dəyişiklikləri aparırdı. Bu addım qəzetdə çıxış edən müxbirlərin müxtəlif türk xalqlarını təmsil etməsindən irəli gəlirdi. Məhz bu səbəbdən qəzetin sahibi müxbirlərə bildirirdi ki, “kəlmələr bizim qəzetimizdə bir şəkildə yazılmasalar, oxunması güc olur. Ona görə də əldən gəldiyi qədər biz türk sözlərini həmişə bir şəkildə yazırız. Bundan qəsdimiz bizim elmimiz sizinkindən çox olduğunu göstərmək deyildir, bəlkə oxuyanlar üçün işi asanlaşdırmaqdır” (31, 1904, 7 oktyabr, №186).

Artıq neçə illərdir ki, Sovet İttifaqı dağılmış, xalqlar öz milli mənliliyini dərk etməyə başlamışdır. Bir zamanlar eyni kökdən olduqlarının unudurulması üçün bir-birinə yadlaşdırılan türk xalqları bu gün sanki qəflət yuxusundan oyanmış, onların arasında dostluq, qardaşlıq əlaqələri bərpa edilməyə, möhkəmləndirilməyə başlamışdır. Bu isə öz növbəsində türk dillərinə də yeni baxış bucağından nəzər salmaq zəruriyyətini doğurur. Bu gün ortaq ədəbi dil və ortaq əlifba məsələləri məhz bu zərurətin meydana gətirdiyi aktual mövzuidir. Türk dilləri və əlifbaları müqayisəli şəkildə sovet dövründə belə, çox mükəmməl şəkildə araşdırılsa da, sırf Türkiyə türkcəsi Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə demək olar ki, heç bir zaman öyrənilməmiş. daha çox keçmiş Sovet İttifaqında yaşayan türkdilli xalqların dilləri tədqiq olunmuşdur. Bu gün bütün türk dünyası üçün “ortaq ədəbi dil” mövzusu yenidən aktuallaşmışdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Osmanlı Türkiyəsinin mədəniyyətinə, ədəbiyyatına böyük maraq yaranmışdı. Bu, eyni zamanda, ortaq türk dili məsələsində də özünü göstərməkdə idi.

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Osmanlı türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsi bir sıra ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə ortaq məxrəcə gəlməyə başlamışdı. Əslində bu dövrdə ədəbi dilin özü Osmanlı türkcəsi idi (32, 11).

O illərdə Qafqaz, Krım və Osmanlı imperiyasında türk dünyasının birliyi uğrunda ciddi çalışmalar həyata keçirilirdi. Ortaq dil məsələsi isə bu birliyin ilkin şərtlərindən birini təşkil edirdi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda türk dilinə maraq ümumi yazı dili yaratmaq, ondan istifadə etmək niyyətləri iki istiqamətdə inkişaf edirdi: 1. “Füyuzat” jurnalının timsalında İstanbul yazı dili nümunəsinin təbliği; 2. Hüseyn Cavid və başqalarının timsalında Anadolu türklərinin xalq dilinin təbliği. Onu da qeyd etmək ki, mətbuatda, birinci istiqaməti Ə.Hüseynzadə və “Füyuzat”çılar daha çox bəyənir, ədəbi dil standartı olaraq qəbul edirdilərsə, Azərbaycan ədəbi ictimaiyyəti, mütərəqqi ziyalıların çox hissəsi daha çox H.Cavid örnəyini bəyənir, onu təqdir edirdi. Bu baxımdan C.Cabbarlının aşağıdakı fikri çox isabətlidir: “Bizcə, Cavidin orta bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət və Hamid lisanlarını da meydandan sıxıb çıxaracaqdır”.

Məsələ bundadır ki, o dövrdə görkəmli maarifçi və publisist Məhəmməd ağa Şahtaxtı “Azərbaycan dili” terminindən ara-sıra istifadə etsə də, Anadolu və Qafqaz türkləri üçün vahid sadələşdirilmiş yazı dilinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Hələ böyük nəşirin redaktorluğu ilə 1903-cü ildə nəşrə başlayan XX əsrin ilk azərbaycandilli mətbuat orqanı “Şərqi-Rus” qəzetinin ilk nömrələrindən etibarən ortaq ədəbi dil məsələsi, İstanbul türkcəsi məsələsi nəşirin diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biri kimi özünü göstərirdi. Birinci nömrədə ədib “Dilimizdən bir qaç söz” başlıqlı məqaləsində türk dillərindən bəhs edir və Anadolu və Qafqaz türklərinin eyni dildə danışdığını vurğulayırdı: “Bu dilin ləhcələri içində Azərbaycan və ya qıساسı azəri ləhcəsi ki, o ləhcədə İranın Azərbaycan məmləkəti ilə Rusiya Zaqafqazının müsəlman əhalisi danışır, hamıdan artıq möntəşir olandır. Çünki bu ləhcə ilə Anadolu türklərinin danışdıqları ləhcə birdir”.

Müəllif elə oradaca mətləbi İstanbul türkcəsi üzərinə gətirərək ona öz münasibətini belə bildirirdi: “O ki İstanbul qəzetlərində yazılan Osmanlı hökumətinin

rəsmi dili isə biz onu özümüzə tamamilə biganə kənar və yad biliriz. Vəgəən bu di... türklüyünə mütəəlliq nə var? Ərəbi və farsı sözləri onun içindən az qalmış ki, türk kəlmələrini lap çıxartsınlar. Bu saxta və süni dildə işlənən sözlərin yüzdə beşi belə türk sözü deyil. Həm də ərəbi və farsı sözləri türki tərkibləri ilə yox, ərəb və fars sərf və nəhvini qaydalarına görə işlənirlər. Belə ki, bir türk üçün bir yevropa lisanı öyrənmək bu İstanbul hərcü-mərcini öyrənilib istemal etməkdən daha asandır”.

Onu da qeyd edək ki, müəllifin də bəhs etdiyi kimi, XIX əsrin sonlarında Osmanlıca bir qəliz yazı dilinə çevrilmiş, şifahi ünsiyyət prosesində istifadə olunmaz hala düşmüşdü. M.Şahtaxtlını osmanlıcanın bu şəkllə düşməsinin səbəbləri çox düşündürmüşdü. Ona görə də qəzetin sonrakı sayılarında müəllif Osmanlıcanın bu şəkllə düşməsinin səbəblərini də izah etməyə çalışaraq yazırdı ki, əvəllər türklər yazı yazanda türk kəlmələrini nahəmvar və naqabil və ya avam istilahınca adam içinə çıxartmalı olmayan zənn etdiklərindən bunların yerinə ərəbi və farsı kəlmələri istemal etmişlər. Bu şövq və səliqədir ki, Osmanlı yazı dilini o halətə gətirmiş ki, savadsız bir türk üçün onunla əcnəbi dil arasında çəndan fərq qalmamışdır (32).

Uzun müddət keçdikdən sonra bu prosesləri diqqətlə müşahidə edən müəllif XX əsrin əvvəllərində artıq qəliz ərəb-fars izafət tərkiblərinin qarşısında Osmanlıcada türkcə kəlmələrin çoxaldığını sevinclə qeyd edir, ziyalıların dilin əsl və əsasına çox əhəmiyyət verməyə başladıklarını vurğulayırdı. Bu istiqamətdə Osmanlıcanın sadələşdirilməsində Fuad paşanın “Qəvaidi-Osmaniyyə” və Əhməd Vəfiq paşanın “Ləhceyi-Osmaniyyə” adlı əsərlərinin adını çəkir. Müəllif bu sahədə Şinasinin daha böyük rol oynadığını diqqətə çəkir. O göstərir ki, Şinasi uzun müddət Parisdə təhsil görəndən sonra İstanbula qayıdıb “mətbuat aləmində türk dilini ələtəxsis ədəbi yazılan inşaatda müstəməl olan muğlaq ibarələri asanlaşdırmağa və ədəbiyyatı təbii yola gətirməyə başladı”. İstanbulda nə qədər istedadlı qələm sahibi varsa onun ətrafına toplandı. Onlara qarşı çıxanlar, dilin sadələşdirilməsi hərəkatına müqavimət göstərənlər məğlub oldular. Müəllifin fikrincə, dildə sadələşdirmə tərəfdarı olan Şinasi və amal, əqidə dostları tarixdə qaldılar ki, Namıq Kamal və Əbdülhəqq Hamid də bunlardandır. Bu türkcülük hərəkatının davamçısı kimi müəllif Nəcib Asımı nümunə göstərir. O, türk dilinin inkişafı yolunda böyük əmək sərf etmişdir.

“Şərqi-Rus” qəzetində çap olunmuş başqa bir məqaləsində ədib Osmanlı dilini vəsf edir, onun türk dünyasının ünsiyyət vasitəsi olduğundan fəxrlə bəhs edir: “Osmanlı dili ədəbiyyatının sərvəti sayəsində Qazan və Cığatay türkcəsi ilə qonuşan həmlisanlarımız arasında da ədəbi dil, kitab dili, maarif və diyanət dili olmuşdur. O tərəflərdə üləma silki-cəlilindən və ya sadə maarifməndandan olsun kamallı və tərbiyəli müsəlman mütləq osmanlıca oxur, yazar” (32).

Müəllif ümumtürk ortağ yazı dili istiqamətindəki çalışmalara, müzakirələrə qiymət verərkən Azərbaycan və Osmanlı türkcələri arasındakı əlaqələri diqqət mərkəzində saxlayır və bunları eyni bir dilin dialektləri olduğunu isbat etmək üçün hətta Avropa dillərindən müqayisələrə müraciət edir: “Bəli, bizim Azərbaycan türkcəmiz ilə Osmanlı türkcəsi bir dildir. Necə ki, məsələn, Pskov quberniyasının rusçası ilə Peterburq quberniyasınınkı bir dildir. Necə ki Vyana almancası ilə Riqa almancası birdir. Onlarda da şivə və tələffüz fərqi var ki, bu fərqi kimsə dilin vəhdətinə mane hesab etməz (25).

Osmanlı və Azərbaycan türklərinin ümumi bir yazılı ədəbi dildən istifadəsinin zəruriliyini gündəmə gətirən böyük ədib qeyd edir ki, bu türkcəni bir az intizamla işlətsək az vaxtda gözəl bir ümumi dil olur ki, rusca, ingiliscə, ərəbcə kimi insanların fikir alveri üçün mükəmməl bir alət olur (25, 198).

Müəllif bu istiqamətdə özünün müşahidələri əsasında formalaşdırdığı konkret təkliflərini də məqalədə oxucuya təqdim edir:

1. Ən vacib şey fellərin və isimlərin siğələrini səhih bir qayda ilə həmişə bilatəğyir bir şəkil və surətdə istemal etməkdir. Bu siğələri mütləq Osmanlı məktəblərində dərs verilən şəkildə yazmalıyıq.

2. Ancaq bir istisna lazımdır və vacibdir. Yazılan dildə gərək danışılın da. Xüsusi münhəsirən ədəbi dilimizdə teatr inşaatı yazmalıyıq ki, yazdıqlarımız müsəlman olan hamı rus şəhərlərində oynanıla bilsin.

3. Osmanlı kitablarında hal siğələrində (r)-dan əvvəl (yo)-dan ibarət bir heca artırırırlar. Yəni (mirəvəd) mənasında bizim kimi sadə (gedir) deyəcəklərinə (gediyor) deyirlər ki, burası iki tərəfdən tələffüzü ağır və çox nahəmvar edir.

Müəllif dövrün ən kamil dilçi alimi kimi Osmanlı türkcəsindəki indiki zamandakı -yor ünsürünün qrammatik qanunlara, xüsusilə ahəng qanununa uyğun gəlmədiyini, eyni zamanda ümumtürk dilinin tələffüz qaydalarına zidd olduğunu elmi şəkildə əsaslandırır və belə qənaətə gəlir ki,...bu (yo) istisnası ancaq İstanbul şəhərində müstəməldir. Ondan başqa yerlərdə (yo) işlətməzlər. Ona görə də hal siğələrindən bu (yo)nu atıb gediyor yerinə sadə gedir, qaçıyor yerinə sadə qaçır yazıb və söyləməliyiz (25, 199).

Böyük mütəfəkkir yaradıcılığının sonrakı dövrlərində də Azərbaycan və Osmanlı türkcəsinin birliyi ideyasına sadıq qalmış, bu sahədəki fikirlərini inkişaf etdirmiş, hətta 1923-cü ildə çap etdirdiyi bir yazısında bir az da mübaliğəyə gedərək məsələni daha konkret və qəti şəkildə qoymuşdu: "...azərbaycanlılar yazıda Osmanlı türkcəsinə işlətməyə başladılar. Bu iki dil bir-birinə o qədər yaxındır ki, birindəki bir şeyi o biri dilin əhli-adamları bütün-bütünə anlayır. Osmanlı dilinin böyük bir ədəbiyyatı var və hər bir qarışıq və çətin fikirləri bütün incəlikləri ilə əda etmək qabiliyyəti və estedadı vardır. Azərbaycan dili isə yalnız bir qonuşma, danışmaq dilidir. Şimdiki halda ədəbi bir dilə olan ehtiyac millətlər üçün fəvqəladə bir sürətdə böyükdür. Ona görə azərbaycanlıların osmanlılara ədəbi dil meydanında elteha etmələri zəruridir" (25, 232).

Beləliklə, böyük ictimai xadim, yazıçı və dilçi M.Şahtaxtının türkologiyanın inkişafı tarixində özünəməxsus rolu və xidməti olmuşdur.

M.Şahtaxtılı Azərbaycan dilini vahid türk dilinin bir ləhcəsi olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırdıqdan sonra, bu ləhcənin əhatə dairəsini vurğulayır: "Bu dilin ləhcələri içində Azərbaycan və ya qısa azəri ləhcəsi ki, o ləhcədə İranın Azərbaycan məmləkəti ilə Rusya Zaqafqazının müsəlman əhalisi danışır, hamıdan artıq möntəşir olandır".

Bizim Qafqaz Azərbaycan və Anadolu ləhcəmizdə dürlü-dürlü, qisim-qisim tələffüzlər və şivələr var... Necə ki, böylə müxtəlif tələffüzlər hamı dillərdə var. Amma biz hamımız bu tələffüz və şivələrin hamısını asanlıqla anlıyoruz. O biri dillərdə, məsələn, rus alman və ya fransız dillərində böylə şivələrin biri ədəbi dil olmuşdur. Heyfa ki şimdiki bizim şivələrdən heç biri bu mərtəbəyə tərəqqi

edəməmiş. Həqiqəti nə üçün danalım. Ədəbi dilimiz bu qədər. Ləhəza şimdilik qazetemizə yazı yazanları şivə və tələffüz intixabında azad qoyuruq. Varsın trabzonlu, marağalı, dərbəndli hər kəs öz şivəsində öz tələffüzündə bizə yazı vazsın... Vaxt və zaman iləridə bu müxtəlif şivələrdən bir ədəbi dil yapar (32).

Müəllif qəzetin ilk nömrələrindən başlayaraq oxuculara türk dili, onun tarixi, ləhcələri, dialekt və şivələri haqqında, bu ləhcələrin qarşılıqlı əlaqələri haqqında müntəzəm şəkildə məlumat verəcəyini elan etmişdi. Hətta nəşir türk dünyasının hər guşəsinə aid analitik təhlillər, məlumat və xəbərlər verdiyi üçün o bölgənin müxbirlərinə mənsub olduğu ləhcə və şivə ilə məqalə yazmağı xahiş etmişdi.

M.Şahtaxtlının qənaəti bundan ibarətdir ki, millət olmağın, milli birliyə sahib olmağın bir şərti dil birliyi yaratmaq, dili məhv olmaqdan qorumaqdır. Ona görə də müəllif dilin varlığını qorumağı mühüm vəzifə, milli vəzifə hesab edir: “Rusiya mülkündə türk dili ümumi işlərdə, ədəbiyyatda, sivasətdə, fənunda heç işlənmirmi? Əgər işlənməzsə ancaq insanların heyvani həcətlərinin ifasına xidmət edən bir dil dünyada baqı olub, onu danışan nasyonun elm və maarifinə xidmət edə bilərmimi? Əgər eləməzsə, bir qövm, bir nasyon elmsiz, maarifsiz, ədəjpi dilsiz nasıl yaşar? Türk nasyonunun həyatı türk dilinin vücuduna mütəvəqqifdir” (25, 130).

Müəllifin fikrincə, dilin geniş yayılması onu danışan insanların ağılından, zəkəsindən, iqtisadi vəziyyətindən, dilə verdiyi əhəmiyyətdən asılıdır. Bu ideyanı o, Əbdürrəhim Talıbova həsr etdiyi məqalədə də inkişaf etdirmişdir. Cənubi Azərbaycan türkü olan bu ədib öz əsərlərini türk dilində deyil, fars dilində yazır. Nə üçün? Çünki dili böyük şəxsiyyətlər, dövlət xadimləri qoruyur və yaşadır. Türk böyükləri isə öz dillərinə başqa xalqlardan fərqli olaraq az əhəmiyyət vermişlər. Bununla əlaqədar ədib yazır: “Firdovsi, Sədi, Hafiz ədəbiyyatını meydana qoyub islamiyyət asari-əqliyyəsinə təzə bir şəşə verməzdən əvəl iranlılar əvayili-islamiyyətdə əsərlərini ərəb dilində yazarlardı. Bu qəbildən olaraq bizim Azərbaycan türkiəri şimdiyə qədər öz dillərində asar deyil, kağız və siyahı yazmağa belə iqdəm etməmişlər. Ona görə Talıbov ağa kimi dərin əfkarlı bir mühərrirə mafüz-zəmirin əda üçün fars dilində yazdığına heç vəchlə biz bəhs və irad etməriz” (25, 137).

Millət üçün, türk birliyi üçün, dil birliyi ilə yanaşı bir də mənəvi birlik (ruhi-küll) mühüm şərtidir. “Ruhi-küllisi olan nasionlar diridirlər və gələcəkdə də yaşayacaqlar. Ruhi-küllisi olmayan millətlər isə ölüdürlər, meyitdirlər. Əgər şimdiki halda dilləri və özgələrdən ayrı qövmiyyətləri görünürsə, az vaxtda məhv olub gedəcək. Yəni nə naşionları qalacaq, nə dilləri və nə dinləri. Çün əsrimiz də dinlər, dillər ilə qaimdir” (25, 150).

Müəllif türkçülüyn tarixinə nəzər salır, onun müasir vəziyyəti haqqında mühakimə yürüdür: “Bu əsrin ən səməri (Şinasi) ədəbiyyatın rahrəvanları oldular. Şinasi kiçik sinnindən Şərq lisanları ilə bərabər Avropa lisanlarına və avropalılardan ədəbi əqayidinə aşına olduğundan uzun müddət Parisdə təhsil görəndən sonra İstanbula gəlib mətbuat aləmində türk dilini və ələlxüsus ədəbi yazılan inşaatda müstəməl olan müğlaq ibarələri asanlaşdırmağa və ədəbiyyatı təbii yola gətirməyə başladı. Nə qədər hüsnü-səliqə və istedad sahibi olan gənc (cahil) əhli-qələm varsa hamısı bunun başına yığışdılar. Muğabillərindəki ədəbi mötərizləri bunlara müqavimətə istedadları olan adamlar olmadığından Şinasi ilə yoldaşları əsrinin ədəbiyyatında yeganə nümayəndə qaldılar. Şinasilər içindən Kamal bəy kimi, Əbdülhəqq Hamid bəy kimi ədiblər çıxdı ki, asarları ilə nəinki türklər, bəlkə ümum əhli-cahanın ədəbiyyatı iftixar etsə, yeri var. Bu türkşünaslıq səliqəsi bu gün belə İstanbulda davam etməkdədir. Bu məsləkin hal-hazırda nümayəndəsi Asim əfəndidir ki, qələmindən türk dilinə, türk tarixinə, onun bir sıra şeirlərində öz əksini tapırdı. Məsələn, “Vah! Bu imiş dərsi-üsuli-cədid” satirası bu münasibətin bədii ifadəsi kimi diqqəti cəlb edirdi.

“Şərqi-Rus” müəllifləri üsuli-cədid məktəblərinin milli dildə, ana dilində aparılmasını müvəffəqiyyətin əsası hesab edirdilər. Başqa bir misal: “Həmd olsun ərbabi-qələmlərimiz ana dilində bir kitablar təlif edib və daha edəcəklər... Xoş o kəslərə ki, millət uğrunda fədai-can edib isimlərin qiyamətə qədər xeyir ilə yad olunmağına səbəb olublar. Küçüklükdə təlim görmüyüb oxumaq və yazmaqdan ari bisavad qalanlarımız üçün bir məktəb açılmasını istiyor ki bisavad adamlarımız gündüz kar və kəsb ilə məşğul olub gecələr iki saat qədər bu məktəbdə təlim alıb cəhalət dərdinin bəlasından xilas olsunlar. Bu da ilin altı ayda gecələrin uzun vaxtında asan bir işdir. Üsuli-cədid

sayəsində altı ay müddətində olan təlimdən cəhalət cəfasını çəkmiş himmətli böyük adamların çox şey kəsb edəcəkləri aşkardır” (32).

Qəzet yeni tədris üsulunun maarifin inkişafında böyük nailiyyət olduğunu qiymətləndirsə də onun nöqsanlarını da göstərirdi: "Doğrudur, mübtədilər üçün üsuli-cədid təlim işini xeyli təxfif edir. Amma yüzdən ziyadə şəkli olan və hər dəqiqədə müxtəlif surətə düşən hurufata üsuli-cədid nə eyləsin" (32).

Böyük maarifçinin xidmətlərindən biri də əvvəlki fəsildə ötəri şəkildə bəhs etdiyimiz, onun iştirakı və başçılığı ilə Tiflisdə nəşr olunmuş “Ana dili” dərsliyidir. Həmin dərslik İrəvan şəhərində rus-müsəlman məktəbinin şagirdləri üçün sövti üsulla tərtib olunmuş dərs kitabıdır. Kitab 48 səhifədən ibarətdir. 13-cü səhifəyə qədər əlifba materialı verilir, sonra isə kiçik qıraət materialları gəlir. Kitabın dili uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olaraq çox sadədir. Məsələn: Burada “Dəbistan” jurnalından alınmış sadə və anlaşılıqlı dildə yazılmış “Sərçə və qırğı” şeiri verilmişdir:

Sərçəni bir qırğı edərkən şikar

Bir qalaya qəzadan oldu düçar.

Cütcü görüb tutdu onu ol zaman

Qırğı gəlib naləyə etdi fəğan.

Cütcü baba gəl mənə sən et xilas

Əcz ilə səndən edirəm iltimas.

İstər idim avlamağa sərçəni

Sən niyə nahağ yerə tutdun mənə.

Verməmişəm mən ki xəsarət sənə

Sən də dəxi vermə əziyyət mənə.

Cütcü dedi bircə mənə qıl bəyan

Sərçə veribdirmi sənə bir ziyan.

Qəsd eləmişdin nə üçün canına

Olmuş idin təşnə onun qanına.

Cütcü baba böylə deyib qeyznən

Eylədi əvvəl qırğını orda həlak.

Xəlf ilə hər kəs necə rəftar edər

Haqq onu ol dərdə giriftar edər.

47-48-ci səhifələrdə “Əzbər və yazı məşqləri” sərlovhəsi ilə yazı işlərinə dair mövzular və terminlər göstərilmişdir (32, 47-48).

“Şərqi-Rus”un elə ilk nömrəsindəcə “Məhəmməd ağa xətti” adlanan məqalədə Azərbaycan maarifçilərinin XIX əsrin ortalarından başlayaraq diqqət mərkəzində olan əlifba məsələsindən bəhs olunur. Əslində dil quruculuğu məsələsi olsa da, nəticə etibarilə ədəbi dil normasının müəyyənliyinə xidmət etdiyindən əlifba mübahisələri də geniş mədəni dairələri əhatə edir. Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğunsuzluğunu M.F.Axundzadənin ardınca əməli şəkildə qaldıran M.Şahtaxlı olmuşdur (13, 189).

3.2. “Şərqi-Rus” qəzetində terminologiya məsələləri.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərindəcə dilimizə dövlət səviyyəsində xər baxıldığı üçün bu dilin işlənmə dairəsi çox məhdud idi, demək olar ki, məişət dili dairəsindən kənara çıxma bilmirdi. Amma “Əkinçi” ilə başlayan mətbuat fəaliyyətinin genişlənməsi, dilimizdə mətbuat üslubunun formalaşmasına, beləliklə də dilimizin istifadə imkanlarının inkişafına gətirib çıxardı. “Əkinçi” dilimizin lüğət tərkibini genişləndirmək istiqamətində xeyli iş gördü. Qəzet də məfhumların ifadəsi üçün yeni terminlərin yaradılması istiqamətində böyük xidmətlər göstərdi. Dilimizin lüğət tərkibinin inkişafında xüsusi yer tutan bu təcrübə, bu ənənə digər mətbuat orqanları tərəfindən də uğurla davam etdirildi.

Bu sahədə “Şərqi-Rus” qəzeti xüsusi yer tutur. Qəzet elə ilk nömrəsində dil məsələsinə ciddi fikir verəcəyini bəyan edirdi. Qəzetin I nömrəsindəki “Dilimizdən bir qaç söz” məqaləsi də “Şərqi-Rus”un dil siyasəti, onun bu sahədəki izləyəcəyi yol haqqında aydın fikir yaradır. Bu məqalə əslində böyük demokrat ədibin türkoloji görüşlərinin əsas prinsiplərini təşkil edir. Müəllif türk sözləri dura-dura onun yerinə ərəb-fars sözlərini işlətməyi tənqid edir və qəzetdə buna qətiyyən yol verilməyəcəyini və bunların türk tərkiblə işlədilməyəcəyini oxucularına xəbər verir. Bir bədəndə iki ruh ola bilmədiyini kimi bir dildə iki qrammatik qanunun olmadığını vurğulayır (22).

Dilçilikdə terminə, terminologiyaya aşağıdakı şəkildə izahat verilir: “Termin elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən təkmənalılığa daha çox meyl göstərən, üslubi cəhətdən neytral olan, bir neçə dildə vahid şəkildə işlənə bilən söz və ya söz birləşməsidir. Terminlər predmetləri, obyektiv gerçəkliyin hadisələrini və onlar haqqındakı anlayışları adlandırır. Terminologiya leksikanın bir hissəsidir, bu və ya digər elm, yaxud texnika sahəsinə aid terminlər sistemidir” (18, 23)

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində terminlərin yaranması çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Ancaq uzun müddət dilimizin termin yaradıcılığı mənbəyi ərəb-fars dilləri olmuşdur. XIX əsrdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar dilimizin özünəməxsus terminoloji sisteminin formalaşması zərurəti də qarşıya çıxmışdır (21, 46; 38, 3).

Realist Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundzadə dövrün tələblərinə uyğun termin yaradıcılığı məsələsində böyük xidmət göstərmiş, anlaşılmayan ərəb-fars terminlərinin yerinə Avropa dillərindən alınmış terminlərin işlədilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdi. Görkəmli maarifçi-demokrat, ilk Azərbaycan qəzetinin naşiri H.Zərdabi bu sahədə daha səmərəli fəaliyyət göstərmiş, terminlərin anlaşılması, ana dilinin tələblərinə uyğunlaşdırılması və beləliklə, dilimizin terminlər sisteminin formalaşması istiqamətində çalışmışdır (3, 13).

“Əkinçi” qəzeti elmi terminlərin yaradılmasında Azərbaycan dilindən əsas mənbə kimi istifadə olunmasının tərəfdarı idi (10) və burada istifadə olunan terminlərdə də bu meyl açıq şəkildə nəzərə çarpır. Bununla belə, qəzet rus və Avropa mənşəli terminlərin də işlədilməsinə müəyyən yer ayırırdı. Qəzetdə Avropa dillərinə məxsus terminlər əslində olduğu kimi deyil, rus dilində işlədildiyi kimi verilirdi ki, bu da düzgün yol idi. “Əkinçi” qəzeti vaxtilə ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərdən yeni mənaları ifadə edən bir çox terminlər yaratmışdır. Həsən bəy Zərdabi, M.F.Axundzadə alınma terminlərin başa düşülməsini asanlaşdırmaq məqsədilə onlardan bəziəri haqqında izahat vermişlər. H.Zərdabi termin yaradıcılığında, hətta Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrindən də istifadə etmiş, bir çox sözləri məhdud məhəlli dairədən çıxarıb ədəbi dilə gətirməklə möhkəmləndirmişdir. Qarayara, qarğaduzu, ağıl (qoyunlar saxlanan yer), xəzri, mala,

çaydaşı, qırov, qarabaş (taxılda olan xəstəlik), mərgümuş, su quşu, şoran və s. sözlər buna misal ola bilər. O, müxtəlif peşə və sənətlərə, kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə, idarə işlərinə, siyasətə, iqtisadiyyata, maliyyə məsələlərinə, hərbi işlərə və sairəyə aid işlədilmiş bir çox sözləri mətbuata keçirməklə, elmi terminologiya yaradılmasının ilk nümunələrini vermişdir (18, 55).

Böyük ədib Məhəmməd ağa Şahtaxlı da termin yaradıcılığında özünü təcrübədə təsdiq etmiş, bu uğurlu ənənəni davam etdirmiş, xalqı maarifləndirmək, elmi və ictimai-siyasi bilikləri təbliğ etmək, xalqın mədəni səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə ilkin olaraq Avropa dillərinə aid olan siyasi və ictimai terminləri, məfhumların məna və məzmununu izah edir, xalqa çatdırır. Bəzi məfhum və terminlərin izahı üçün bir neçə abzas şərh verməkdən belə çəkinmir. Məsələn, naşir yazır ki, "Şərq əhlinə Qərb və ya Qərb əhlinə Şərq əfkarından, əxlaqından danışanda bəzi ən mütədavil kəlmələrin mənalarından dəxi danışmaq lazım gəlir ki, oxuyanın fikrində iştibah vəqə olmasın. Çün əksəriyyəni bu mütədavil kəlmələrin mənaları arasında şərqililər ilə qərblilər arasında böyük təfəvüt və fərq olur.

Şimdi osmanlıcada yevropalılardan "nasion" kəlmələrini əksərən "millət" kəlməsi ilə tərcümə edib bəzən də "qövm" və "cins" kəlmələrini onun yerinə işlədirlər. Bunların amma heç biri "nasion" kəlməsinin əsl mənasını ifadə etməyir. Ona görə bəndəniz lazım görürəm ki, tamam Yevropada müstəməl olan və mənasını yuxarıda zikr etdiyimiz "nasion" kəlməsini şimdilik eynən istemal edək. Sonradan tibqi – nasion mənasına olmaq üzərə öz sözlərimizdən birini onun yerinə qoymaq güc olmaz. Nasıl ki bu qayda hamı mədəni Yevropa lisanlarında caridir" (32).

Göründüyü kimi, görkəmli naşir və ədibimiz beynəlmiləl termin kimi "nasion" (fransızca) kəlməsinin qarşılığının türkcə "millət" sözü olduğu qərarına gəlir, amma bu məfhumun dil və etnik birliyi daha çox ehtiva etdiyini təsbit edir. Müəllif "nasion" termini vasitəsilə millətin milli varlığını əsasını onun dili təşkil etdiyini və bu milli-mənəvi dəyərin qorunub inkişaf etdirilməsini vacib bir amil kimi irəli sürür. O yazır: "Doğrusu heç birimizdə dil dərdi, qeydi yoxdur. Çünki bir-birimizə əl verib ümumi heyətimizi saxlamaq hissi, nəslimizi dünyada var saxlamaq dərdi yoxdur ki, nəslimizin varlığının mabəülqəvamı olan dilimizi saxlamağa və yaxşılaşdırmağa

çalışaq... Biz tək-tək yaşayan insannüma məxluqlarıq. Diri bir nasionun qövm və cinspərvər əfradı deyiliz. Tək-təkdə, fərdənbəfərd biz diriyiksə də heyəti-ümumiyyətdə nasionca biz ölüyüz. Dil isə dirilərə lazımdır. Ölülərin nəyinə yarar? Bizim qəzetimizin xaricində Rusiya mülkündə türk dili ümumi işlərdə, ədəbiyyatda, siyasətdə, fünunda heç işlənmirmi? Əgər işlənməzsə, ancaq insanların heyvani hacətlərinin ifasma xidmət edən bir dil dünyada bağı olub onu danışan nasionun elm və məarifinə xidmət edə bilərmimi? Əgər edəməzsə bir qövm, bir nasion elmsiz, maarifsiz, ədəbi dilsiz nasıl yaşar? Türk nasionunun həyatı türk dilinin vücuduna, bu isə “Şərqi-Rus”un rəvacına mütəvəqqifdir” (31).

Naşir beynəlxalq miqyasda işlədilən “inteliqensiya” terminini aydınlaşdırmaq, xalq kütləsinə anlatmaq üçün, hər şeydən əvvəl, qəzətdə bu məqsədlə sözün geniş izahını verir: “Axirət kargüzarları olan üləmadan dünya işini ummaq sərəpa (başdan ayağa) qələt (səhv) bir arzudur. Dünya işlərimizi dünya alimlərimiz yapmalıdır ki, bu qism alimlərin heyətinə yevropalılar inteliqensiya deyirlər” (32).

Bundan sonra naşir həmin terminin dilimizdəki qarşılığını da mötərizədə verməyi unutmur: “Millətlərin irəli getməsinin səbəbləri, vasitələri o maarif ərbabıdır ki, onların heyətinə ruslar da inteliqentsiya deyirlər. Hər millətin zamanın icabına görə bir milli məqsədi olur. Inteliqensiya (ziyalılar) o məqsədi anlar və ona vasil olmaq üçün lazım olan əsbab və vəsilələri hazırlar. İnteliqensiya millətin ən nüfuzlu sinfindən, sözləri millətləri tərəfindən ən ziyadə eşidilən təbəqələrdən çıxar” (32).

M.Şahtaxtlı “belletristika” terminini belə şərh edir: “Rusi olsun, müsəlmani olsun, məmləkətimizin maarifməndanının ən mümtazlarındanıdır. Hekayə və roman təsnifində ki, ədəbiyyatın bu şöbəsinə “belletristika” deyirlər, əhli-qəim içində məşhurdur” (32).

Naşir “tolerans” termini haqqında belə bir izahat verir: “Bu əlacın adı fransızca (tolerans), rusca (veroterpimost)dir ki, bizim dilimizə (əqaidə-riayət) ləfzi ilə tərcümə edirik” (32).

M.Şahtaxtlı XX əsrin dilimizdə çıxan ilk mətbu orqanında “Əkinçi” kimi beynəlxalq səciyyəli bəzi alınma terminlərin umumiyyət tərəfindən geniş şəkildə işlədildiyini və anlaşıldığını nəzərə alıb onları izahatsız-filansız qəzətdə istifadə

edirdi. Məsələn: “üləmanın, cahillərin və avamın təəssüb və fanatizminin qorxusundan bir kərə rəylərini belə açıq söyləyə bilməmişlər” (31).

Yevropalılardan aldıkları məmləkət idarəsinə aid okn liberal və fəlsəfi fikirlərini səfsətə edib... Yevropa əfkarını cansızlaşdırmışlar (31).

Şəxsin təklifinə görə böyük bir kapital yığıblar ki, Qafqazda bir qəzet çıxarıb illərcə ziyanına ucuz qiymətdə xalqa paylayıb əhalini oxumağa öyrətsinlər (31).

Evini şəhər əmanəti səkkiz min manat qiymət elədiyi halda Hacı niyə protest edib azaltmaq istəyir (31).

İndi Mərdan bəy məni təhti-mühakiməyə alıb Ağayevi prokuror təyin edib (31).

Mərdan bəy və Əhməd bəy kimilərdə prinsip, məslək nə gəzir (31).

Binəvayı Tiflisə gətirib əz cümlə binəvanın mərəzi üçün dəxi xüsusi dairəsi və ixtisas əhlindən specialist təbibi olan Mixail mərizxanasına qoydular (32).

Bizim mühərrirlərimiz də, ədib və pedaqoqlarımız da müntəzəm təlim və tərbiyə görmüş üsul və nizamlı darüttəlimlərdə kamalat təhsil etmiş zatlar deyil, bəlkə kəndilərini min bəla və yüz dürlü qeyrətlər ilə mədrəsə bataqlığından və sxolastik dəryasından qurtarıb bir tənəffüs edər-etməz qələmə sarılmış adamlardır (32).

“Şərqi-Rus” idarəsində müsahibə əməlinə (buğalteriya) aşına bir kantorçuya və türki və rusi yaxşı bilən mütərcimə və Qazan türkcəsilə Azərbaycan ləhcəsinin hər ikisini mükəmməl bilən bir mütərcimə ehtiyac var (31).

Əgər müştərilər şəhərlilədirsə adreslərin yazın ki, özümüz onlara nüsxələrimizi rahrast (birbaşa) göndərək (31).

Peterburqdan prins İstanbul səfərəti əliyyəsinə göndərildilər (32).

Tiflisdə çox müddət İranın general-konsulu olub (32) və s.

Bəzən naşir alınma terminin yanında dilimizdəki termini işlətməklə onun başa düşülməsini asanlaşdırmağa çalışır. Məsələn, İsmayıl bəy pək zəkidir, işi duyub məğlublar ordusundan ki, orada sərdar idi, qaliblər ordusuna fərariyyət, dezertirlik ediyor (22).

Əgər müştərilər şəhərlilədirsə, adreslərin yazın ki, özümüz onlara nüsxələrimizi rahrast (birbaşa) göndərək (32).

M.Şahtaxtlı qəzetdə yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, əsasən o dövrün Osmanlıcası ilə müştərək olan klassik ədəbi dilimizdən istifadə edirdi. Məlumdur ki, bu ədəbi dil üslubunda ərəb və fars sözləri üstünlük təşkil edirdi. Müəllif bu çoxluq qarşısında onları oxucuya anlatmaq üçün mötərizədə türkçəsini yazmaq üsulundan da istifadə edirdi. Məsələn, “əgər müştərilər şəhərlilədirsə, adreslərin yazın ki, özümüz onlara nüsxələrimizi rahrast (birbaşa) göndərək” (31).

Həmd olsun ki, Bakı qubernatoru kardan (işbilən) və rəhmdil bir rəis olduğundan xalqı Ağayevin fitnəsindən zərərsiz xilas etməyin çarəsini bulmuşdur (31).

Qonşu millətlərin... yövmi (gündəlik) çıxan mütəəddid qəzetləri var (32).

Çün qəzet nə olduğunu və həm mənim nə yolda mütəarif və əhli-süluk adam olduğumu rəna (gözəl) bilir (32).

Yuxarıdan sayılan məbədi (qalan) həzərat isə onlar barəsində heç bir rəy nə xüsusda olursa olsun, verməmişiz (32).

Əlbəttə, böyük mühərririn nəzəri hər kəs ilə mücalisə və müzakirədə müsəvat üzrə olub məqaləti hər növ iğrazdan bəid (uzaq) olacağında şübhə yoxdur (31).

Fars nahiyəsində Qoçqayı köyündə iyun ayının 21-də şiddətli dolu yağmış 150 qoyun, 55 qavsale (bızav) və əkinlər tələf olmuş (31).

Yuxuda (röyada) görmüş ki, guya bir oğlan doğmuş (31).

Naşir rus və Avropa terminlərinin də qarşılığını verməyə səy göstərmişdir: “Şərqi-Rus” idarəsində müsahibə əməlinə (buğalteriya) aşına bir kantorçuya və türki və rusi yaxşı bilən mütərcimə və Qazan türkcəsilə Azərbaycan ləhcəsinin hər ikisini mükəmməl bilən bir mütərcimə ehtiyac var (31).

Məktəb və mədrəsələrin səhhəti (gigyena) xüsusunda təşkil olunmuş beynəlmiləl şurası açılır (31).

Bəzən qarşılıq tapa bilmədiyi üçün birbaşa alınma termini işlətmək məcburiyyətində qalır: Əmim oğlu İsasultan Şahtaxtinski ki, Qars qubernatorunun konservatoriya provotili idi (32).

Sünniləri bukser yapmaq xüsusunda Rusiyanın xaricindəki müsəlman dövlətlərini dolaşan nəşriyyatla sizin nəşriyyatınız arasındakı rabitə haradan başlanır (31).

Bu gün cümə günü Xarpuxda füqərə mələyi olan priotda doktor Boqdan Qriqo-rovıç Ağasarovun tərəfindən türk dilində xolera xüsusunda nitq və ya şərh-i-əhvalı ki rusca krait deyirlər oxunacaq (32), ...bu mikroblardan çox maneələr toxunur (31).

Bizim üçün mexanika, fizika, tematika, filan fənləri öyrənib, bizə təzə elmlər tədris etməlidirlər (32).

Həkimlik, advokatlıq, maşinistlik... kimi bir çox məşğuliyyətlərdə arvadlar bu halkı halda xidmət edirlər (32) Konqreni şöbələrə təqsim etmişlər (32), Çün şəşəəli şan və şöhrətli karyeralarının əvayilini Qafqazda keçirmişlər (33), Afrikadan Amerikaya gətirdikləri qara rəngli neqərləri öyrədirlər (33), ...agentləri vasitəsilə (33) və s.

Müəllif Osmanlı dili ilə Azərbaycan türkcəsini bir dil hesab etdiyi üçün, Osmanlı yazı dilinə böyük əhəmiyyət verdiyi üçün qəzətdə Osmanlı ədəbi dilindən rəsmi standart yazı dili kimi istifadə edirdi. Amma naşir yavaş-yavaş Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubunu inkişaf etdirmək məqsədilə bir çox məqamlarda osmanlıca leksik vahidlərinin yanında mötərizə içərisində o sözün Azərbaycanca qarşılığını göstərirdi. Məsələn: Savadlı olanları da nasıl (necə) savadlıdır (31).

Toylarda (düyünlərdə) ziyafət və sair məclislərdə şən və zəmanə təqzasına görə cavanlarımızın nəzər diqqətini cəlb edən sazəndə ilə xanəndələrin (31).

Bəs deyilmi bu qədər vaxt yuxu (uyku)? (31).

Bu hesabdən hər kəs qazet fiyatını (qiymətini) kəsir və qüsur ilə göndərmiş isə ləğv olunur ki belə təxir kəsir qalan pulu da göndərsinlər (32).

Qəbul olunur hər ehsanlar: tuman, köynək (gömlek) və sair alt paltarları, yundan olan fufayka köynəklər, corab, dəri börklər, (papaxlar) başlıq və əlcəklər (əldivənlər)... (32).

Kiyəfdə qənd (şəkər) qiymətdə çox sınımış, bildirkinə (keçən il) müqabil pudda 20 qəpik sınımış (31).

Bakudə avqust ayının 9-da şiddətli yel (rüzgar) əsmiş (31).

İmam əfəndinin qurduğu bu tələ (tuzağ) bir az ustalıqla tərtib edildiyindən şayani təqdirdir (31).

O cümlədən şəhərdə dava vəkili (avqat) cənab Əliəkbər bəg Xasməmmədov (31).

Karıllara yəni arvadlara oxuyub yazmaq şərən haram olduğu həqiqətə müvafiq deyildir (32).

Qəzet bəzən qrammatik cəhətdən də yerli xüsusiyyətlərə üstünlük verirdi. Məsələn, "Hani bu qədər dövlətlilərimizdə millət qeydi? Haradan bir xəbər var? Əksər dövlətlilərimizə baxax..." (32).

M.Şahtaxtlı termin yaradıcılığı ilə bağlı fəaliyyətini yaradıcılığının sonrakı dövrlərində daha da genişləndirmişdir.

3.3. M.Şahtaxtlının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dilçilik fəaliyyəti.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti xalqımızın dövlət müstəqilliyi tarixində xüsusi yer tutur. İlk Azərbaycan Respublikası ədəbi dilə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Ana dilini bilməyən şəxsləri yüksək vəzifələrə təyin etməyən hökumət ana dilində yazılmayan ərizələrə belə baxmırmış. Azərbaycan parlamentinin dilində də iki cəhət diqqəti cəlb edir: bir tərəfdən Azərbaycan ümumxalq dili üzərində yüksələn bir ədəbi dil, o biri tərəfdən daha çox Osmanlı dilinə çəkən, bəzi hallarda tamamilə Osmanlı dilindən ibarət bir dil.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını ilk alqışlayan qabaqcıl ziyalılardan biri olan böyük maarifçi, nəşir, tərcüməçi Məhəmməd ağa Şahtaxtlı müstəqil Respublikanın maarifinin inkişaf etdirilməsini, Avropadakı kimi ana dilli ali təhsil müəssisəsinin yaradılmasını çox mühüm bir vəzifə hesab edirdi. Ona görə də universitet qurulmasının layihəsinin hazırlanmasında mütərəqqi ziyalılardan biri kimi fədakarlıqla çalışırdı. Onun bu sahədəki fəaliyyətlərini, perspektiv planlarını, arzu və istəklərini o dövr mətbuatında çap olunmuş məqalələri də aydın şəkildə göstərməkdədir. Məlumdur ki, alim 1919-1922-ci illər arasında Bakıda yaşamışdır. M.Şahtaxtlının tərcümeyi-halı üzərində tədqiqat aparan akademik İsa Həbibbəyli arxiv materialları əsasında müəyyən etmişdir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə o, yeni hökumətin maarif, mədəniyyət və mətbuat işlərinin formalaşdırılmasına kömək göstərmək baxımından əməli addımlar atmışdır. Hətta Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin Bakıda darülfunun açılması haqqındakı layihəsinin əsas müəlliflərindən biri də Məhəmməd ağa Şahtaxtlı idi (24, 40).

Bu universitetin yaradılması 23 aylıq ömrü olmuş milli dövlətimizin nailiyyəti-dir. Bu elm ocağının meydana çıxmasında, qurulmasında Məhəmməd ağa Şahtaxtlının da böyük əməyi olmuşdur.

1919-cu ilin 10 noyabr tarixində universitetin ilk elmi şurası keçirilmiş, burada universitetin professor-müəllim heyəti təsdiq olunmuşdur. 44 müəllimdən ibarət olan bu heyətdə 9 azərbaycanlının adına rast gəlirik. Bu siyahıda dosent əvəzi kimi M.Şahtaxtlının adı da qeyd olunmuşdur (37, 37).

1920-ci ilin əvvəllərində M.Şahtaxtlı “Yaşıl qələmlər” ədəbi birliyinin, cəmiyyətinin fəal üzvlərindən biri olmuşdur (8, 52).

1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə əlifba məsələsi gündəliyə çıxarılmışdır.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Avropa mədəniyyətinə yiyələnmiş Qərb dövlətlərində maarifin inkişafında universitetin böyük rol oynadığını və bu məqsədlə də yeni yaranmış müstəqil dövlətdə universitetin fəaliyyətə başlamasının çox zəruri olduğunu israrla qeyd edirdi: “Darülfünun olmazsa nə olur?... Orta məktəblərimizdə... dərs verəcək müəllimlərimiz olmaz; naxoşlarımızı müalicə edəcək təbiblər məfqud olur.

Hüquqşünas hakimlər bulamayız ki, mal və mülk üçün münazəf edən vətəndaşlarımızı və ya cinayət ibd edən caniləri mühakimə etsin. Darülfünun olmazsa, maarifimiz maarifçi Avropa və qonşu xristian millətlərinin mühərrirlərinə keyf və məsəl olacaq mühərrirləri nerədən ala bilər? Darülfünunumuz olmasa, ömrünün həpsini elm fununa sərf edəcək mücəssəm... professorlar heyəti millətimizin içində nerədən çıxar? Darülfünundan əl çəkmək mədəni həyatdan rugərdan olmaqdır” (24, 222-223).

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı universitet açmağın zəruriliyini bir də ən əsas onda görürdü ki, universitet azad fikir tərəfdarlığının ən bariz göstəricisidir və bu müəssisə bizim azad fikir tərəfdarı olmağımızın əyani sübutudur. Universitet açmaq həm də ona görə lazımdır ki, o, avropalılara “siz fikir azadlığı tərəfdarı deyilsiniz” - demək üçün bəhanə verməsin.

Onu da qeyd edək ki, o dövrdə, yəni 1918-ci ildə Tiflisdə rus dilində universitet açılmışdı. Lakin hökumətlərin yürütdüyü siyasət nəticəsində bu universitet az zaman

ərzində öz federal əhəmiyyətini itirmiş və milli respublikalarda müstəqil universitetlərin yaradılması ideyası meydana çıxmışdı. Azərbaycanda universitetin yaradılması təşəbbüsünün aparıcı ictimai qüvvəsi sosial-demokratiyanın və mütərəqqi fikirli ziyalıların nümayəndələri olmuşlar. Bu zaman M.Ə.Rəsulzadə, S.Ağamalıoğlu, Ü.Hacıbəyli, H.Şahtaxtinski, M.Şahtaxtinski və başqaları universitet açılması ideyasını dönmədən qətiyyətlə müdafiə etmişlər (31, 690-691; 14, 99; 4; 6, 30).

Böyük maarifçi ziyalılar arasında meydana çıxan mübahisələrə münasibət bildirərək göstərirdi ki, daima olmaq üzrə ali təhsilin əcnəbi dildə kəsb olunacağı işimizə əl verməz. Ancaq mövcud şəraitdə universitetin ana dilində tədris aparması mümkün deyil, çünki kadr potensialı yox dərəcəsindədir. “Ona görə ictimai və siyasi zərurət bizdən onu istəyir ki, rus fəzillərindən istifadə edib rusca tədris edəcək darülfünun açalım” (24, 225).

Müəllif şəraiti nəzərə alıb rus dilində açmağa məcbur olduğumuz universiteti gələcəkdə mütləq milli kadrlarla təmin etmək, milliləşdirmək, onun türk dilində tədris olunmasını təmin etməyin vacibliyini israrla vurğulayır.

Bəllidir ki, milli dil uğrunda mübarizə milli ideyanın mərkəzi məsələsidir... Elə buna görə də 27 iyun 1918-ci il tarixdə Cümhuriyyət hökuməti Azərbaycan dilini dövlət dili elan etdi. Doğma dilə dövlət dili statusu verilmək istiqamətində çalışmalar çoxaldılır, ana dilinin fəaliyyət dairəsi maarif müəssisələrində və ordu hissələrində genişləndirilirdi. Bütün bu fəaliyyətləri izləyən və onu yüksək qiymətləndirən Məhəmməd ağa Şahtaxtılı universitetin açılmasını zəruri və təxirəsalınmaz bir vəzifə olduğunu qeyd edirdi. Universitet məfhumunun dil məfhumu ilə sıx bağlı olduğunu göstərən müəllif türk dilinin ünsiyyət üçün çox əlverişli olmasından, dünya alimlərinin bu dilin istifadə üçün ən münasib ünsiyyət vasitəsi olduğunu bildirməsindən, onun qrammatik qanun-qaydalarının müntəzəm olmasından bəhs edir. Alimin fikrincə, müstəqillik əldə edən xalqın, suveren dövlətin əsas atributlarından biri dövlət dili məsələsidir, dövlət qurumları dövlət dilinin inkişafına şərait yaratmalı, onun kütləviliyini təmin etməlidir. Dövlət idarələri onun fikrincə, kargüzarlıq işlərini əcnəbi dildə deyil, doğma dildə aparmalıdır.

Bu ifadələrlə alim çox güman ki, o dövrdə dövlət idarələrində rus dilinin hələ də əsas ünsiyyət vasitəsi olduğuna işarə edir və xəbərdarlıq etməkdən çəkinmirdi: “Fünunda olsun, idarədə, siyasətdə olsun, nərədə olursa-olsun, kəndi işlərini öz dilində əmələ gətirəmmiyən bir millət səqt xırda bir millət olub həqiqi istiqlaldan fəal saqət və həqiqi istiqlala naqabil bir millətdir. Qonşu, mən bu sözü mü deyəmmirəm, bir az vəqt üçün dilini mana ver, danışım, - deyən adam nə qədər zəlil və həqarətəşayan isə, mən öz qərar mədarımı öz dilimdə yazammıram, qonşu, dilini mənə ver, sözü mü tez vətəndaşlarıma anladım, - deyən bir nazir və ya ziyalı ondan ziyada şayan təhqirdir”.

Daha sonra alim göstərir ki, dünyanın yüksək qiymətləndirdiyi belə bir dilimiz olduğu halda nə üçün fikirlərimizi bizə, millətimizə yad olan başqa millətin qanunları çətin olan dilindən istifadə edək (24, 225).

Müəllif göstərir ki, bu işdə ziyalıların, elm adamlarının üzərinə böyük vəzifə düşür. Millətin hər bir fərdi fikir və duyğularını ana dilində izhar etməyi bacarmalıdır. Müəllim də öz fikrini tələbələrində ana dilində bəyan etməyə borcludur: “O adam isə ki, mən filan fəndə mütəxəssisəm ədasında bulunur və türkdür, türkcə qonuşur, amma öz elmini öz dilində tədrisdən izhari icz ediyor, onun alim olduğuna inanmayınız. Yolunu bulub bir diyelum alub aliməm diyə xəlqi aldadıyor. Alim olmaz ki, mütəfəkkir olmasın və vəqta ki, alim elə fikir öz dilini bəyan edən bir adamdır. Cəmə oldu, o öz dilində elmini bəyanda heç bir güclük çəkməz” (24, 225).

Onu da qeyd edək ki, qocaman alim özü də bu universitetin demək olar ki, ilk azərbaycanlı professoru olmuş və orada milliləşdirmə işinin həyata keçirilməsinə, azərbaycanlı kadrların işə cəlb olunmasına var qüvvəsi ilə çalışmışdır. Doğrudur, onun milli mübarizəsi Rusiyadan gəlmiş universitet rəhbərliyinin müqaviməti ilə qarşılaşmışdır. Lakin Məhəmməd ağa Şahtaxlı öz milli mübarizəsindən geri çəkilməmişdir. Məsələn, arxiv sənədlərindən bəlli olur ki, universitetdə ərəb-fars dillərini tədris edən Məhəmməd ağa Şahtaxlı fakültə şurasının iclasında şərq dilləri üzrə türk dilindən dərs deməyə yeni azərbaycanlı müəllimlər dəvət etməyi təklif edir (11, 30).

Amma rəhbərlik onun təklifinə heç bir reaksiya vermir. Digər bir iclasda alim fakültədəki müsəlman tarixini, onun mədəniyyətini birtərəfli şovinist mövqedən

işıqlandıran rus alimlərinin mövqeyini, mövcud tədris planını tənqid edərək göstərir ki, fakültə müsəlmanlığı təhqir edir (6, 31).

Böyük demokrat maarifçinin azad fikirlərinə görə universitetin şovinst mövqedə dayanan rəhbərləri onu sevmir, hər vasitə ilə şantaj etməyə cəhd edirdi. Bunlara baxmayaraq, M.Şahtaxlı bir məqaləsində rektor V.İ.Razumovskinin ruslaşdırma siyasətini, professor-xidmətçi heyətin rusalardan təşkil olunmasını, kadr hazırlığı işinin elmi dərəcəsi, peşəkarlıq səviyyəsi olmayan müəllimlərə tapşırılmasını, Azərbaycan dili dərslərinin cədvələ salınmamasını, tədris planına daxil edilməməsini kəskin şəkildə tənqid etmişdi (27).

O dövrün digər sənədləri də göstərir ki, Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycanda rəsmi dairələrdə milli dilin mövqeyi xeyli zəifləmişdi. N.Nərimanov qeyd edirdi ki, Bakı sovetinə bir Bakı kəndlisi gəlib türkcə dərini söyləmək istəsə, ona heç kim öz dilində cavab verməyəcək. Məsələyə hüquqi cəhətdən yanaşdıqda... türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan edilmişdir. Bu dil bütün hüquq və imtiyazlarından istifadə etməlidir. Onun bu hüququnu heç kim əlindən ala bilməz və buna cürəti çatmaz. Azərbaycan öz doğma dilindən imtina etməz və heç kim bu dilin əhəmiyyətini gözdən sala, azalda bilməz.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Məhəmməd ağa Şahtaxlı əlifba islahatı ilə də geniş şəkildə məşğul olmuşdur. Doğrudur, etiraf etmək lazımdır ki, onun bu sahədəki əsərlərini hələlik əldə edə bilməmişik. Amma F.Ağazadə bir məqaləsində Müsavat hökuməti dövründə onun latın qrafikalı əlifba layihəsi hazırlaması haqqında bizim üçün çox mühüm olan məlumat vermişdir. “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır” adlı qiymətli əsərində F.Ağazadə Şərqli yazının tarixindən, əlifbanın yaranmasından, mədəniyyətin inkişafındakı rolundan, ərəb əlifbasının türklər tərəfindən qəbul olunmasından, bu yazının türk dillərinin fonetik sistemini, səs quruluşunu dolğun şəkildə əks etdirə bilməməsindən, bu istiqamətdə meydana çıxan əlifba hərəkətindən, onun nümayəndələrindən ətraflı və yüksək elmi səviyyədə bəhs etmişdir. O, əlifba hərəkətinin tarixində “Məhəmməd ağa dövrünü” xüsusi olaraq qeyd edir və “bu dövrün ən böyük heykəli Məhəmməd ağa cənablarıdır” - deyə bəyan edir (29, 161).

O, “Sövti şərq əlifbası” və “Məhəmməd ağa xətti” layihələrini alimin ərəb əlifbasının islahı sahəsində mühüm xidməti olduğunu qeyd etdikdən sonra, “lakin Qafqaz və Krım qəzetləri Məhəmməd ağanın üstünə dəhşətli tənqidlər yağdıraraq imkan vermədilər ki, məslək sahibi məsləkini axırkı mənzilə kibi yeridə bilsin” - deyə göstərirdi. Daha sonra müəllif əsərinin başqa bir yerində qeyd edir ki, Cümhuriyyət dövründə hökumət özü 1919-cu ildə bu işə müdaxilə edib maarif nəzarəti yanında komissiya tərtib etmişdi. Bir neçə şəxsin tərtib etdiyi layihə müzakirəyə qoyulmuşdu. Komissiya üzvləri: Qaplanov, Həmid bəy Şahtaxtinski, Şahsuvarov, Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndizadə, Mahmud Mahmudbəyov, doktor Qarabəyov, Axund Yusif Talıbzadə, İsa bəy Aşurbəyli. 17 iyun 1919-cu il tarixli iclasda Axund Yusif Talıbzadə təklif edir ki, latın hurufatını təcrübədən keçirmək üçün bir ilin müddətinə qəbul edilsin. Buna cavab olaraq Mirzə Məcid Qənizadə cənabları etiraz edir ki, bir illik təbdilatın mənası ola bilməz. Əvvəlcə əlifba yaradılmalıdır, sonra məktəb, sonra da təlim üsulu. Bunu deyib Qənizadə cənabları əlibamızın qüsurlarından bir çoxunu zikr edir. Sair nətiqlər də məsələyə müdaxilə edir. Bir çox danışıqdan sonra “hurufatın reforması zamanı gəlib çatmışdırmı?” - sualına hamı “çatmışdır”, - deyir. Bundan sonra təqdim olunmuş layihələrə baxılır. Ortalıqda üç layihə var: I. Abdullah bəy Əfəndizadənin layihəsi, II. M.Şahtaxtinskiyə layihəsi, III. Tağızadə və Seyidovun layihəsidir. I layihəyə təxsis verilib “Son türk əlifbası” adı ilə çap edilməsinə izin verilir. Sonra layihənin təsdiq edilib ümum Azərbaycanda qəbul edilməsi üçün tamam məntəğatı ilə məsələni parlamana təqdim etmişlər ki, hələ parlamanda bu məsələnin müzakirəsinə növbə çatınca, 28 apreldə döndəriş (çevriliş) olur. Məsələ yarımçıq qalıb səktəyə uğrayır (29, 170).

Onu da qeyd edək ki, A.Əfəndizadənin “Son türk əlifbası” adı ilə nəşr etdirdiyi dərslik 34 səhifədən ibarətdir. Həmin dərslikdə ərəb və latın əlifbaları müqayisəli şəkildə verilmişdir. Müəllif kitabın əvvəlində qeyd edir ki, yazımızda işlətdiyimiz ərəb əlifbasının bir çox qüsurlarından naşı bu əlifba teleqraf kimi böyük əhəmiyyəti olan dövlət mürasilatı üçün, yazı makinaları və kəlmələr tökən mətbuat makinaları üçün yaramır. Latın əlifbasını məktəb cocuqları öyrənərsə, onlar üçün latın, firəng, nemes və rus dillərini oxumaq nə qədər asan bir şey olduğunu kimsə inkar etməz.

Buna görə həmin əlifbanı yalnız teleqraf mürasimatı üçün deyil, ərəb əlifbası ilə bərabər ibtidai məktəblərdə oxutmuş olursaq, əhaliyə böyük mənfəətlər qazandırmış olarıq. Məhz bu mülahizə ilə mən də həmin əsəri meydana gətirdim ki, hər iki əlifbanı birlikdə oxutmaq mümkün olsun (12, 6).

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda türkçülük hərəkatı 1918-ci ildən dildə geniş əks-səda vermişdi. Bu dövrdə Anadolu və Qafqaz üçün İstanbul türkcəsinə əsaslanan vahid ədəbi dildən istifadə olunmaqda idi və Məhəmməd ağa Şahtaxtlının məqalələri də bu tendensiyanı açıq şəkildə əks etdirməkdədir. Görkəmli maarif xadimi universitetdəki dərsləri zamanı türk ədəbiyyatı və dilini alovlu şəkildə təbliğ edirdi. Bu , barədə bir məqaləsində müəllif belə yazmışdı: “Mən türk lisanı tədrisatmda Əhməd Rasimin kitablarını şərh və izahla oxutdurduqdan sonra Hüseyn Cavidin və Abdulla Şaiqin “Ədəbiyyat dərsləri” kitabını da eyni minvalla tədris edirəm” (22).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ Cümhuriyyət dövründə əlifba məsələsində ziyalılar iki cəbhəyə ayrılmışdılar. Birinci cəbhə ərəb əlifbasını islah etmək yolu ilə işlədilməsinin tərəfdarlarından təşkil olunmuşdu.

Cəbhədə T.Şahbazi, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli, F.Ağazadə Şərqli, eləcə də M.Şahtaxtlı birləşmişdilər və bunları latınçılar adlandırırdılar.

Beləliklə, Milli hökumət dövründə xalqın və dövlətin etimadını qazanmış böyük maarifçimiz sovet dövründə milli maraqların açıq tərəfdarı olduğuna görə bolşevik rəhbərliyi ona rəğbət göstərmədi, hətta ona təyin olunmuş fərdi təqaüdün ödənilməsini də 1925-ci ilin sonlarında dayandırdı, kəsdi.

NƏTİCƏ

Azərbaycan diliçiliyi qədim tarixə malikdir. Bu dilçiliyin tarixini öyrənmək, onun inkişafında mühüm xidməti olan, görkəmli dilçi alimlərin, maarifçi ziyalıların rolunu və yerini müəyyən etmək elmi dilçiliyimizin, linqvistik fikirin mükəmməl tarixinin yazılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda dilçilik elminin tarixində mühüm xidmətləri olan görkəmli dilçi-maarifçi Məhəmməd ağa Şahtaxtlının dilçilik görüşlərinin sistemli şəkildə araşdırılması aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan vermişdir:

1. XIX əsrin Çar Rusiyasında Azərbaycan xalqı həm fiziki cəhətdən, həm də mənəvi cəhətdən ağır istismar şəraitində yaşayırdı. Belə bir şəraitdə dövlət dairələri millətin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına mane olmağa çalışırdı. Bu şəraitdə Azərbaycanın A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.Ş.Vazeh kimi görkəmli maarifçilər xalqın ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafı üçün çalışırdılar. Bu maarifçilərin layiqli davamçısı kimi görkəmli nəşir M.Şahtaxtılı Qafqazın rusdilli mətbuatında publisistik məqalələrlə çıxış edərək maarifçilik ideyalarını həyata keçirməyə çalışır, mətbuat vasitəsilə xalqın maarifləndirilməsi işinin vacibliyini dövlət dairələri qarşısında qaldırır, bu işdə əlifbanın islah edilməsi işinin zəruri olduğunu təbliğ edirdi.

2. M.Şahtaxtılı Avropada, o dövrdə dünyanın mədəniyyət mərkəzi rolunu oynayan Fransanın paytaxtı Paris şəhərində oxuyub işləyərkən görkəmli dilçi kimi yetişmiş və Avropa mətbuatında Şərqi mədəniyyəti, Azərbaycan maarifinin inkişafı, ərəb əlifbasının islahı mövzusunda sanbalh məqalələrlə çıxış etmişdir.

3. M.Şahtaxtılı XIX əsrin sonlarında nəşr etdirdiyi publisistik məqalələrində rus imperiyasında Azərbaycan türkləri üçün üsuli-cədid məktəblərinin inkişafı və bu maarif ocaqlarında ana dilinin tədrisi məsələsini irəli sürürdü. Maarif işinə xidmət etmək amalı ilə yaşayan böyük ədib məhz bu məqsədlə XX əsrdə ilk ana dili dərslərinin müəlliflərindən biri kimi də Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur.

4. XIX əsrin sonlarında görkəmli maarif xadimi Məhəmməd ağa Şahtaxtılı xalqımızın və dilimizin adı haqqında bir ixtisaslı mütəxəssis sifəti ilə tədqiqat

aparmış və bu məqamda azərbaycanlı və Azərbaycan dili terminlərinin o dövrün imperiya şəraitində daha məqbul olduğunu irəli sürmüşdür.

5. M.Şahtaxtlı Rusiya imperiyasının müsəlman, azərbaycanlı vətəndaşlarının mədəni inkişafının dövlətin şərq siyasətinə kömək edəcəyini, bu istiqamətdə ana dilində qəzet və jurnalın nəşr edilməsinin mühüm rolu olacağını dövlət orqanlarına göndərdiyi müraciətlərdə məntiqi cəhətdən əsaslandırır. Ona görə də böyük maarifçi milli maarif və mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün “Tiflis” adlı ana dilində qəzet nəşr etdirməklə xalq maarifinə xidmət göstərmək istəyirdi.

6. M.Şahtaxtlının təsis etdiyi XX əsrin ilk ana dilli qəzeti də xalqımızın milli maarif, mədəniyyət, ədəbiyyat və dilinin inkişafında mühüm xidmətlər göstərdi. Bu qəzetin səhifələrində M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Sabir, M.S.Ordubadi, F.Köçərli, Ö.F.Nemanzadə kimi ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri çıxış etmiş, gələcəyin böyük ədəbi və siyasi şəxsiyyətləri kimi özlərini tanıtmışlar.

7. M.Şahtaxtlı “Şərqi-rus” qəzetində və ondan sonrakı fəaliyyətində türkoloji fikrin inkişafı istiqamətində də xeyli iş görmüşdür. Müəllif türk xalqlarının birliyi ideyasının tərəfdarı olmuş, bu sahədə dil birliyinin mühüm şərt olduğunu təbliğ etmiş, ümumi ədəbi dilin vacibliyi mövqeyində durmuş, “Şərqi-Rus” qəzeti ilə ümümtürk ədəbi dili nümunəsini ziyalılara nümayiş etdirmişdir.

8. M.Şahtaxtlı türk xalqları, xüsusilə Osmanlı və Azərbaycan türkləri üçün ortaq ədəbi dil yaratmaq, onların birgə istifadəsini təmin etmək sahəsində bir dilçi-maarifçi kimi çox çalışmışdır. Bu baxımdan Osmanlı türkcəsini və Azərbaycan türkcəsini bir dilin ləhcələri olaraq gözdən keçirməsi heç də təsadüfi deyildir.

9. M.Şahtaxtlı milli dilin inkişafında terminologiya sisteminin zənginləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi işinin təxirəsalınmaz vəzifə olduğunu dərk edib baş redaktoru olduğu qəzetdə “Əkinçi”nin davamçısı kimi bunun örnəklərini vermiş, alınma terminlərin qarşılığının yaradılması məsələsini gündəmə gətirmiş və bu sahədə xeyli mühüm işlər həyata keçirmişdir.

10. M.Şahtaxtlı dilin inkişafında tərcümə sənətinin mühüm rolu olduğunu dərk edərək öz ədəbi-elmi yaradıcılığında tərcüməçilik fəaliyyətinə geniş yer vermiş, hətta Azərbaycanda elmi tərcümənin əsasını qoymuşdur. M.Şahtaxtlı türk və fars

dillərindən rus dilinə, eləcə də rus dilindən Azərbaycan dilinə mühüm tərcümələr gerçəkləşdirmişdir.

11. Əlifba islahatı sahəsində M.Şahtaxtlının xidmətləri daha çox diqqəti cəlb edir. Alim bu sahədə sələfi M.F.Axundzadədən sonra ikinci şəxs hesab olunur. Onun sövti şərqi əlifbası, Məhəmməd ağa xətti, Şərqi latın əlifbası kimi əlifba layihələri Azərbaycan yazısı tarixində özünəməxsus yer tutur. Bu layihələrdə böyük ədib xalq maarifinin inkişaf etdirilməsində fonetik əlifbanın mühüm şərt olduğunu elmi şəkildə əsaslandırmışdır. Alim Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə latın qrafikası əsasında əlifba layihəsi hazırlamış bunu parlemintin müzakirəsinə vermişdir. Sovet dövründə də alim Yeni Əlifba Komitəsinin işində yaxından iştirak etmiş, bu komitənin işindəki nöqsanları tənqid etmiş, yeni latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına rus əlifbasından işarələrin də daxil edilməsini cəsarətlə tənqid etmiş, bunun yolverilməz bir hal olduğunu göstərmişdir.

12. M.Şahtaxtlı ilk Azərbaycan universitetinin yaradılmasında yaxından iştirak etmiş, bu universitetin ilk azərbaycanlı professoru kimi adını tarixə yazdırmış, universitetdə ana dilində tədrisin genişləndirilməsində, universitet üçün milli kadrların hazırlanmasında böyük əmək sərf etmişdir. O, eyni zamanda universitetdə Azərbaycan dilinin məcburi fənn kimi tədris planına salınmasına cəhd göstərmişdir.

13. M.Şahtaxtlı Sovet hakimiyyəti illərində dil quruculuğu sahəsində xeyli iş görmüşdür. O, ədəbi dilin sadələşdirilməsi, qəliz ərəb-fars tərkiblərinin istifadə dairəsindən çıxarılması, alınma söz və terminlərin işlədilməsində Azərbaycan dilininin qanun-qaydalarına, daxili inkişaf qanunlarına əməl olunması sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Böyük ədib dildə purizm hərəkatının düzgün istiqamətdə aparılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. B., 1966, 332 səh.
2. Ağalarov A.M. Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili (namizədlik dissertasiyası). B., 1999.
3. Axundov A.A. Dil və ədəbiyyat. I c., B., 2003, 658 səh.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. 2 cildə. I c., B., 2004, 740 səh.
5. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B., 1996, 276 səh.
6. Babayev A.M. Dilçiliyimizin məbədi. B., BDU nəşri, 2002. 290 səh.
7. Babayev A.M. Türksöyün birlik səsi. B., Təhsil, 2006, 364 səh.
8. Bayramoğlu A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədəbiyyat. B., 2003, 380 səh.
9. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. XIX c., B., 2006, 512 səh.
10. “Əkinçi” (1875-1877). B., 1979, 464 səh.
11. Əhmədova S.T.. H.Əliyevin dil siyasəti. B., 2008, 96 səh.
12. Əfəndizadə Ə. Son türk əlifbası. B., 1919.
13. Hacıyev T.I. Azərbaycan ədəbi tarixi. B., 1987, 233 səh.
14. Həsənova S.Q. Əlibəy Hüseynzadənin dilçilik görüşləri. B., 2006, 100 səh.
15. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. B., 2007, 614 səh.
16. Kəngərli A.N. İsmayılbəy Kasprinski. B., 2004, 208 səh.
17. Goyalp Ziya. Türkçülüyn əsasları. B, 2004, 146 səh.
18. Qasimov M.S. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. B., 1973, 186 səh.
19. Mirəhmədov Ə.M. Azərbaycan “Molla Nəsrəddin”. B., 1980, 430 səh.
20. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV c., B., 2004.
21. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə. I c., B., 1978, 398 səh.
22. Novruzov S.F. “Şərqi-Rus”un çağırışı. B., 1988, 160 səh.
23. Piriyeu V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. B., 2004, 126 səh.

24. Şahtaxtlı Məhəmməd ağa. Taleyi və sənəti. B., 2008, 166 səh.
25. Şahtaxtlı Məhəmməd ağa. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən akad. İ.Həbibbəyli). B., 2006, 432 səh.
26. Şahtaxtlı M. Türkiyəni necə xilas edək (dərc edən Əsgər Əliyev). B., 1999.
27. Şahtaxtlı Məhəmməd ağa. Darülfünun nə halətdə “İttihad” qəzeti. II-III.1920.
28. Şahtaxtlı Məhəmməd ağa. Bir izah. “Azərbaycan” qəzeti 20.III.1920.
29. Şərqli F. Ərəb əlifbası nə üçün türk dilinə yararır. B., 1923, 226 səh.
30. Şahtaxtlı M. və başqaları. Ana dili. Tiflis, 1907.
31. “Şərqi-Rus”, 1904.
32. “Şərqi-Rus”, 1903.
33. Seyidzadə N.V. Azərbaycanda dilçilik elminin təşəkkülü. BDU-90 konfrans materialları. B., BDU nəşri, 2009 (səh.158-159).
34. Zeynalzadə A.N. Azərbaycan mətbuatı və Çar senzurası (1850-1905). B., 2006, 328 səh.

Ә

35. Агазаде Ф. История Возникновения и проникновения в жизнь идей нового тюркского алфавита. Б., 1926, 220 стр.
36. Агазаде Ф. Каграман Карашлы очерки по истории развития движения нового алфавита и его достижения Казань. 1928, 74 стр.
37. Алимйрзаев Х.О. АГУ за 50 лет Баку из-во АГУ 1969, 590 стр.
38. Атакишиев А. История АГУ. Из-во АГУ, 1981, 480 стр.
39. Зейналова К. Неизвестные рукописи М.Шахтактинского о реформе алфавита. Ст.1971, №5, стр. 91-95.
40. Шахтактинский М.С. В защиту фонетического восточного письма. «Тифлисский листок» 1902.
41. Кочарлинский Ф. О фонетической восточной азбуке Мухаммеда Шахтактинского. «Тифлисский листок» 1902, №113.

Türk dilində

42. Akpınar A.Y. İsmail Kaspıralı ve Mehmetaga Şahıxtlının alfabe konusundakı tartıřması (VI uluslararası türk dili kurultayı bildırıleri). Ankara, 2012, səh.60-64.
43. Betül Aslan. Azerbaycanda latin alfabesine keçıř sürecinde “Yeni yol” qazetesi. Atatürk Üniversitesi yayınları. Erzurum 2004, 191 səh.
44. Qaspıralı İsmail. Seçilmiş eserler. III. Dil-edebiyat-seyahat yazıları (neşre hazırlayan Yavuz Akpınar). Ankara, 2008, 512 səh.